

Zijn kleuters te jong om de dood te begrijpen?

Rouwen met de oudste kleuters in de school en de klas

**Bachelor in het onderwijs:
kleuteronderwijs**
2017-2018

Naam: Heleen Peeters, Jana
Verheyden en Eline Maes

Academiejaar 2017-2018

Campus Vorselaar, Lepelstraat 2, BE-2290 Vorselaar

VOORWOORD

Wij zijn Heleen Peeters, Jana Verheyden en Eline Maes, drie derdejaarsstudenten kleuteronderwijs aan de Thomas More Hogeschool campus Vorselaar. Voor onze bachelorproef hebben wij voor het thema 'rouwen met kleuters in de school en de klas' gekozen. Dit onderwerp sprak ons heel erg aan, aangezien rouw bij kleuters nog vaak als taboe gezien wordt en kinderen daardoor met hun verdriet blijven zitten. Ook waren we zelf nieuwsgierig naar manieren om hier in de praktijk mee om te gaan wanneer we met dergelijke situaties geconfronteerd worden. We vonden het dan ook een uitdaging om ons in dit onderwerp te verdiepen en zo op zoek te gaan naar een manier om leerkrachten op school meer kennis te geven over het rouwproces van kinderen en hen een houvast te bieden in een periode van rouw en verdriet. Vanuit dit onderzoek hebben wij een website ontworpen om rouwen met kinderen toegankelijker te maken voor leerkrachten in het kleuteronderwijs <http://kleutersinrouw.weebly.com>.

Graag willen we enkele mensen bedanken die ons begeleid hebben bij deze bachelorproef. Hierbij willen we Manu Keirse in het bijzonder bedanken om zijn kennis en ervaringen te delen met ons. Ook willen we de scholen en de betrokken leerkrachten bedanken voor hun medewerking. Tenslotte willen we ook mevrouw Karla Nuyts bedanken voor haar begeleiding bij het maken van deze bachelorproef. Het zijn al deze mensen die er mee voor gezorgd hebben dat wij dit werkstuk kunnen afleveren.

Gemaakt te Vorselaar in het academiejaar 2017-2018.

Heleen Peeters, Jana Verheyden en Eline Maes

SAMENVATTING

Voor onze bachelorproef hebben we ons verdiept in de wereld van rouwende kleuters. We zijn op zoek gegaan naar informatie in boeken, artikels en op internet.

Eerst zijn we gestart met de algemene groeilijnen van de oudste kleuters. Vervolgens hebben we ons verdiept in het aspect rouwen en dit dan specifiek toegespitst op onze doelgroep. Tot slot hebben we bekeken hoe we dit aspect bespreekbaar kunnen maken in de school en in de klas.

We gingen bij expert, Manu Keirse, te rade om over dit onderwerp nog meer informatie te krijgen. Dit interview en zijn nieuwste boek zijn een belangrijke leidraad geweest in onze bachelorproef. Vervolgens zijn we bij scholen op zoek gegaan naar hun praktijkervaringen met rouw en kleuters om dit te vergelijken met de theorie. Uit die praktijkervaringen hebben we ontdekt dat er veel nood is aan een goede voorbereiding om hiermee om te gaan. Hieruit is onze website ontstaan met concrete handvaten om hiermee aan de slag te gaan: draaiboek, voorbeeldbrief, liedjes, concrete materialen en prentenboeken.

INHOUDSTAFEL

VOORWOORD	2
SAMENVATTING	3
INHOUDSTAFEL	4
BIJLAGEN EN MATERIALEN	6
INLEIDING	7
1 THEORETISCH KADER	8
1.1 Oudste kleuters	8
1.1.1 Groeilijnen	8
1.1.1.1 Psychosociale ontwikkeling	8
1.1.1.2 Sociale ontwikkeling	8
1.1.1.3 Cognitieve ontwikkeling	8
1.1.1.4 Taalontwikkeling	9
1.1.1.5 Religieuze ontwikkeling	9
1.1.2 De visie van kleuters over de dood	9
1.1.2.1 Het besef van jonge kinderen per leeftijd	11
1.2 Rouwen	11
1.2.1 Wat is rouwen?	12
1.2.1.1 Hoe moet ik rouwen?	12
1.2.2 Overleven	12
1.2.2.1 Rouwtakenmodel	12
1.2.2.2 Gevoelens uitdrukken	15
1.2.2.3 Zeven verschillen in rouw tussen volwassenen en kleuters	18
1.2.2.4 Eerlijkheid	18
1.2.3 Aanpak school	20
1.2.3.1 Leerkracht	20
1.2.3.2 School	20
1.2.4 Onverwacht overlijden versus verwacht overlijden	22
1.2.5 Misvattingen	22
1.2.5.1 Groot versus klein verlies	22
1.2.5.2 Een eigen verlieservaring als leerkracht mag niet gedeeld worden in de klas	23
1.2.5.3 Kinderen moeten afgeschermd worden van pijnlijke situaties die hen aan de verliessituatie doen denken	23

2	METHODE	24
2.1	Onderzoek	24
2.1.1	Interview met Manu Keirse.....	24
2.1.2	Interviews leerkrachten met praktijkervaringen	24
2.1.2.1	Interview 1.....	24
2.1.2.2	Interview 2.....	26
2.1.2.3	Interview 3.....	27
2.1.2.4	Interview 4.....	28
2.1.3	Conclusie interviews.....	28
	BESLUIT	30
	LITERATUURLIJST	31
	BIJLAGE	33
	Bijlage 1: Interview Manu Keirse.....	33
	Bijlage 2: Draaiboek.....	42
	Bijlage 3: Brief (verwacht overlijden).....	45
	Bijlage 4: Brief (onverwacht overlijden).....	46
	Bijlage 5: Wat geven/doen we als school bij overlijden van:	47
	Bijlage 6: Tranenkastje.....	48

BIJLAGEN EN MATERIALEN

Bijlage 1: Interview Manu Keirse

Bijlage 2: Draaiboek

Bijlage 3: Brief (verwacht overlijden)

Bijlage 4: Brief (onverwacht overlijden)

Bijlage 5: Wat geven of doen we als school bij een overlijden van ... (overzichtslijst)

Bijlage 6: Tranenkastje

INLEIDING

Praten over de dood was vroeger een taboe. Dit is reeds veranderd, maar om hiermee als leerkracht concreet aan de slag te gaan in de school en klas, is vaak nog een grote stap. Het is dus belangrijk dat je als leerkracht hiervoor opgeleid bent en over voldoende kennis beschikt. Voor het welbevinden van de kleuters is het belangrijk dat ze met hun verdriet terecht kunnen bij een vertrouwenspersoon zoals de klasleerkracht. Aangezien we zelf ook niet goed wisten hoe we hiermee concreet aan de slag moesten, zijn we op onderzoek gegaan. Om de drempel voor de kleuterleerkrachten te verlagen, hebben wij ons verdiept in dit onderwerp.

Bij het schrijven van deze bachelorproef zijn we met enkele vragen aan de slag gegaan:

- Wat is de visie van kleuters over de dood?
- Wat houdt rouwen juist in?
- Hoe kunnen kleuters de dood van een dierbare verwerken?
- Op welke manier kunnen leerkrachten, de klas en de school een hulp zijn in het rouwproces?
- Wat is het verschil tussen verwacht en onverwacht overlijden en hoe moet je hiermee omgaan?

Om dit te onderzoeken hebben we verschillende bronnen geraadpleegd. We zijn ook gaan informeren bij kleuterleerkrachten met praktijkervaringen en bij een ervaringsdeskundige, Manu Keirse. Hierdoor hebben we een breed beeld gekregen hoe met verlies in de school en klas omgegaan kan worden. Dit hebben we beschreven in het verdere verloop van onze bachelorproef.

1 THEORETISCH KADER

1.1 Oudste kleuters

In het eerste gedeelte van de bachelorproef wordt er toegespitst op de oudste kleuters. De groeilijnen uit hun ontwikkeling worden hier uitgebreid besproken. Met behulp van deze groeilijnen weet u beter hoe kleuters de wereld beleven. In 'de visie van kleuters over de dood' wordt er beschreven hoe kleuters de dood ervaren en beleven.

1.1.1 Groeilijnen

1.1.1.1 Psychosociale ontwikkeling

De oudste kleuters beseffen dat hun ik-persoon verschilt met die van de realiteit. Zo ontdekken ze dat iedereen eigen gevoelens heeft en dat ze niet kunnen voelen wat een andere persoon voelt. Dit is echter nog subjectief, aangezien ze bijvoorbeeld aan knuffels gevoelens toekennen of geloven dat de zon hen volgt als ze zich met de auto voortbewegen. Het magisch denken maakt plaats voor het realistisch denken. Hierbij gaat de 5-jarige kleuter steeds meer vragen stellen over het 'hoe', het 'wat' en het 'waarom'. Aangezien de oudste kleuters steeds meer begrijpen over de echte wereld, krijgen ze te kampen met enkele typische kleuterangsten. Voorbeelden hiervan zijn; angst voor de dood, angst voor het donker,...

1.1.1.2 Sociale ontwikkeling

Waar de jongste kleuters nog vanuit een egocentrisch perspectief denken en zich niet kunnen inleven in anderen, is er bij de oudste kleuters wel empathie merkbaar. Ze begrijpen dat anderen een eigen persoonlijkheid hebben, die verschilt met die van hun en kunnen ze zich al beter inleven in het standpunt van anderen.

1.1.1.3 Cognitieve ontwikkeling

De oudste kleuters bevinden zich in de fase van het abstract denken. Zo moeten dingen niet meer aanwezig zijn om eraan te kunnen denken. De kleuters kunnen hun kennis met andere woorden mentaal vervaardigen. Het denkvermogen van een 5-jarige kleuter wordt ook gekenmerkt door reversibel denken. Dit wil zeggen dat ze voorstellingen in hun hoofd kunnen omkeren, zonder dit visueel waar te nemen.

Daarnaast hebben de oudste kleuters besef van een langere tijd. Zo leven ze niet meer in het hier en nu, zoals de jongste kleuters, maar begrijpen ze dat dingen vroeger plaatsvonden. Dit maakt het mogelijk om met deze kleuters te werken met een tijdlijn. Verder bekijkt een 5-jarige de wereld ook vanuit een groter perspectief. Hun blik op de wereld is ruimer, niet enkel gericht op de omgeving waar ze zelf in wonen. Ze hebben dan ook heel wat interesse in andere landen, wat het mogelijk maakt om te werken met een wereldbol. Tot slot zijn ze in staat om zich gedurende een langere tijd te concentreren en aandachtig te zijn.

1.1.1.4 Taalontwikkeling

Aangezien 5-jarige kleuters al heel wat inzicht hebben in de zinsbouw (vervoegen, verbuigen, meervoud, verkleinwoorden,...) en het maken van samengestelde zinnen, kunnen ze zich ook makkelijker uitdrukken. Ze kunnen vertellen wat er in hen omgaat. Hierdoor is het ook mogelijk om 'ernstige' gesprekken met hen aan te gaan.

1.1.1.5 Religieuze ontwikkeling

De oudste kleuters kunnen zich al een beeld voorstellen van 'God'. Hierbij kennen ze God vooral menselijke kenmerken toe. Deze kenmerken zijn afhankelijk van het beeld dat ze van hun ouders hebben. Daarnaast is God voor 5-jarigen ook transcendent, ze beseffen dat het iets 'bovenmenselijk' is. Ze zien hun relatie met God als één die gekleurd is door zorg. Net zoals hun ouders zorgen voor hen, zorgt God voor iedereen. Aangezien de kleuters met heel veel 'wat'- en 'waarom'-vragen zitten, zoals eerder beschreven, is er een mogelijkheid tot godsdienstige communicatie om dingen van hoger uit te verklaren. (Severeijns, A. (z.d.). *Kleuterprofielen.*)

1.1.2 De visie van kleuters over de dood

Volwassenen willen kleuters de pijn van het verlies van een dierbare besparen. Dit is echter niet nodig. Kleuters vatten immers veel meer over de dood dan volwassenen vaak denken. Alles kan uitgelegd worden, zelfs aan jonge kinderen, zolang de info op maat van het kind gebracht wordt. Vaak helpt het om associaties te gebruiken. Bijvoorbeeld: "Opa voelt koud aan, net zo koud als de koelkast bij je thuis". Geef het kind voldoende, duidelijke info en blijf hier zelf rustig bij. Kijk ook steeds naar de reactie van het kind. Voorbereiden en informeren van het kind is al een groot onderdeel bij het omgaan met een verlies.

Jonge kinderen schrikken niet zo snel van iemand die dood is, maar ze stemmen af op de volwassenen om hen heen. Wanneer de volwassene in paniek raakt, kan het kind zelf onrustig en bang worden. De volwassene moet zijn verdriet uitleggen aan het kind, de dood hoort tenslotte bij het leven en kleuters gaan hier zeer nuchter mee om. Wanneer het kind toch angstig is, bespreek dan de oorzaak. Vraag het kind waarom het bang is en geef verdere uitleg zodat de angst geleidelijk kan verdwijnen.

Sommige kinderen begrijpen vaak het definitieve karakter van 'dood zijn' nog niet. Voor hen is de dood iets tijdelijks, een soort van slaap, waarbij de overledene niet kan zien en niet meer kan bewegen. Ze denken vaak dat het leven en de dood elkaar afwisselen. Bij kinderen is het belangrijk om uitleg te geven over de dood en dat het blijvend is. Als hen deze uitleg niet aangeboden wordt, zullen kinderen zich afvragen wanneer de persoon zal terugkomen.

Het feit dat kleuters dit nog niet helemaal begrijpen, betekent niet dat je hen er niet bij kan betrekken. Het vertellen over de dood kan vergeleken worden met een kind te leren lopen. Leren lopen moet inge oefend worden, maar zolang een kind hier fysiek niet klaar voor is, zal het niet lukken. Het begrijpen van de uitleg over de dood verloopt gelijkaardig. Er moet verschillende keren verteld worden over de dood, tot het kind mentaal voldoende rijp is om dit ook te begrijpen.

De reacties van rouwende kinderen verschillen verder niet veel van de reacties van volwassenen. Zo voelen ze ook verdriet, ongelooft, ontkenning, woede, angst en rouwen ze op hun manier, door bijvoorbeeld niet goed meer te eten en te slapen.

(Fiddelaers-Jaspers R., 2006)

Jonge kinderen zijn echter niet voortdurend bezig met het gemis en de dood. Zo gaan ze na het uiten van hun verdriet, weer even door met hun gewone leven. Deze afwisseling van rouwen en spelen is voor kinderen erg belangrijk. Ze kunnen het emotioneel nog niet aan om voortdurend met het verlies bezig te zijn.

Kleuters zijn heel erg nieuwsgierig naar de dood en stellen dan ook vele vragen hierover. Ze zijn hier erg gefascineerd door. Het is niet erg wanneer deze vragen niet allemaal beantwoord kunnen worden, wel is het belangrijk dat het kind vragen kan stellen over de dood en dat hij hiermee bij iemand terecht kan.

(Kind en gezin. (N.N.). Gevonden op 29 juni 2017:

(<https://www.kindengezin.be/opvoeding/opvoedingsvragen/rouwen>)

Jonge kinderen weten niet altijd wat de dood echt betekent. Deze vier begrippen zijn dus heel belangrijk voor hen:

1. 'De finaliteit van de dood.'

Kinderen moeten beseffen dat het lichaam van de overledene niet meer functioneert. Wanneer iemand sterft, kan die persoon niet meer voelen, zien, ademen, eten, lopen,... Een kind kan denken dat zijn papa nog iets voelt en hierbij angstig worden dat papa het koud heeft op de begraafplaats. Daarnaast kan een crematie voor kinderen ook erg angstwekkend zijn, wanneer ze niet beseffen dat het lichaam niets voelt van de hitte. Het is voor kinderen dan ook van belang om deze gevoelloosheid van het lichaam te benadrukken.

2. 'De onomkeerbaarheid.'

De dood is onomkeerbaar en dus voor altijd. Volwassenen denken er gewoonlijk niet aan om uitdrukkelijk aan kinderen uit te leggen wat de dood juist is. Vaak wordt gezegd dat men iemand 'verloren' is. Dergelijke uitspraken kunnen er voor zorgen dat kinderen denken dat ze deze persoon nog kunnen terugvinden als ze goed gaan zoeken. Kinderen verwachten soms dan ook dat een overledene nog kan terugkeren.

Figuurlijke uitdrukkingen zoals 'niet langer bij ons', 'ons verlaten', 'in het paradijs', 'een sterretje aan de hemel', kunnen dus beter niet worden gebruikt.

3. 'De universaliteit.'

Planten, bloemen, dieren en mensen gaan allemaal dood. Alles wat leeft, sterft dus ooit.

4. 'De oorzakelijkheid of de causaliteit.'

Kinderen hebben nood aan uitleg over de oorzaak van het overlijden van een persoon. Het duidelijk maken van de oorzaak is van belang om verdere misverstanden te voorkomen. Zo kan een kind bijvoorbeeld bang worden van een geparkeerde auto, nadat zijn zusje eerder gestorven is in een auto-ongeluk. Hierbij moet aan het kind uitgelegd worden dat auto's niet altijd gevaarlijk zijn.

Verder moet kinderen ook duidelijk gemaakt worden dat sterven geen straf is en dit ook niet altijd voorkomen kan worden. (Keirse, M., 2017, p. 80)

1.1.2.1 Het besef van jonge kinderen per leeftijd

Tijdens de eerste levensmaanden hebben baby's heel veel nood aan verzorging. Zolang deze blijft doorgaan, merken ze weinig van het verlies. Als de omgeving gevoelens extreem uit of het kind minder affectie geeft, merken ze dit en kunnen ze anders reageren. Wanneer de wereld van de ouders verandert en zij zich anders gedragen, verandert de wereld van het kind ook.

Kinderen kunnen maar bevatten en reageren op een manier die past bij hun ontwikkelingsstadium. Hierbij beschikken ze in elke nieuwe fase van hun ontwikkeling over andere mogelijkheden om te begrijpen en te reageren.

Bij kinderen van 3 tot 5 jaar kan je moeilijk herkennen hoe ze hun verdriet uitdrukken. Wanneer iemand op sterven ligt, maar nog wel aanwezig is, vertonen ze weinig verdriet. Het is pas wanneer ze zich kunnen realiseren dat de persoon er niet meer is, dat hun verdriet zichtbaar wordt. Dat uiten ze dan in: duimzuigen, niet alleen durven slapen, bedplassen, vastklampen aan ouders, nachtmerries, buikpijn en andere lichamelijke symptomen.

Kinderen van 6 tot 8 jaar ervaren vooral angst in plaats van verdriet, wanneer er iemand op sterven ligt. Ze beseffen in tegenstelling tot jongere kinderen, dat de dood onomkeerbaar is. In hun spel zie je het verlies vaak terugkomen. Ze praten met die persoon door zich voor te stellen waar die nu zou kunnen zijn. De kinderen zijn soms verdrietig of boos. Wat erg opvalt, is dat ze veel voldoening krijgen en troost vinden wanneer ze kunnen vertellen over wat zij en de overledene altijd samen deden. (Keirse, M., 2017, p. 81)

1.2 Rouwen

In dit hoofdstuk krijg je een beter beeld van het begrip 'rouw' en hoe je als leerkracht/verzorger het kind kan ondersteunen in de school en in de klas. Er wordt ingezoomd op de vier rouwtaken en de verschillende uitdrukkingsmogelijkheden van gevoelens. Verder wordt er gekeken naar de verschillen tussen volwassenen en kleuters. Ook wordt het belang van eerlijkheid van jou als leerkracht of verzorger besproken. Tot slot worden er nog enkele misvattingen uitgeklaard.

1.2.1 Wat is rouwen?

Een definitie van rouw is volgens de stichting 'Mirro'¹:

"Als er iemand overlijdt die je dierbaar is, ben je in rouw. Rouw is het antwoord dat je geeft op het verlies van die dierbare. Je hebt je aan hem of haar gehecht en nu moet je leren leven met het gemis." (Schippers, J. *Wat is rouw.*)

Volgens Manu Keirse kunnen we spreken van rouwarbeid. Hiermee wordt bedoeld dat verlies overleven arbeid verrichten is. Rouw is dan ook geen passief proces maar een activiteit die mentaal, emotioneel én lichamelijk is. Hiermee kunnen we ook beter begrijpen waarom mensen in rouw soms niet in staat zijn hun dagelijkse taken af te werken. (Keirse, M., 2017, p. 18)

Het verdriet in een rouwproces is niet altijd negatief. Men focust vaak op de pijnlijke kant van het verdriet. Je kan je ook richten op de momenten die je samen beleefde, koesteren wat de geliefde van waarde heeft nagelaten op je leven,...

(Keirse, M., 2017, p. 64)

1.2.1.1 Hoe moet ik rouwen?

De manier van rouwen is voor iedereen anders. Dit heeft te maken met een aantal zaken: persoonlijkheid, de manier van hechting, de manier waarop een persoon met verlies heeft leren omgaan en de band die men had met de overledene. Er is geen leidraad in het rouwproces die aangeeft hoe je moet rouwen. Zo is er geen foute en geen juiste manier. Iedereen rouwt op zijn/haar eigen manier. Het is wel van belang om na te gaan of de manier waarop iemand rouwt betekenisvol is voor de persoon zelf en of de persoon hier iets aan wil veranderen. (Schippers, J. *Wat is rouw.*)

1.2.2 Overleven

Er wordt vaak gezegd dat men verdriet moet verwerken. Deze uitspraak wordt echter vaak verkeerd geïnterpreteerd. Het verdriet gaat immers niet over, je leert er wel mee leven. Als iemand sterft, eindigt het leven, niet de relatie die je met die persoon had. Deze band blijft voor altijd bestaan. (Keirse, M., 2017, p13)

1.2.2.1 Rouwtakenmodel

Na het verlies van een dierbare dient de rouwende een aantal taken te volbrengen. Dit geldt zowel voor volwassenen als voor kinderen. Volgens rouwtherapeut William Worden, (1982) zijn er vier rouwtaken die moeten worden volbracht:

Rouwtaak 1: "Het aanvaarden van de realiteit van het verlies"

Hierbij moet het kind begrijpen dat het verlies realiteit is, maar ook gevoelsmatig beseffen dat het verlies heeft plaatsgevonden. Kinderen moeten de realiteit accepteren en begrijpen dat het onomkeerbaar is. Vaak gaat deze rouwtaak gepaard met gevoelens van ongeloof en ontkenning. Iemand is pas in staat om echt te rouwen, wanneer het verlies erkent wordt. (Keirse, M., 2017, p24)

¹ De stichting Mirro ontwikkelt websites met online zelfhulp waarbij professionals hun informatie aanbieden voor de consument.

Begeleiding bij de eerste rouwtaak

Het gevaar bij de eerste taak bestaat eruit dat men de realiteit en dus het verlies gaat ontkennen. Maar ook het tegenovergestelde, waarbij alle persoonlijke spullen van de overledene worden opgeruimd, zorgen ervoor dat de rouwende vastloopt in de eerste rouwtaak.

De rouwende kan hierbij geholpen worden door de werkelijkheid te laten doordringen. Dit kan door hem van correcte informatie te voorzien, waarbij er niets wordt achtergehouden. Vaak is herhaling erg belangrijk, aangezien het nieuws soms moeilijk kan doordringen bij de rouwende. Daarnaast is het voor nabestaanden ook erg belangrijk dat ze hun verhaal kunnen doen.

Bij kinderen is het dan ook noodzakelijk om hen zoveel mogelijk te betrekken bij het gebeuren. Zo is het belangrijk dat ze afscheid kunnen nemen van de overledene. Wanneer kinderen hierbij betrokken worden, zullen ze het verlies ook beter begrijpen, aangezien het tastbaar wordt voor hen. Daarnaast moet hen de kans geboden worden om hen vragen te laten stellen en dient men aandacht te hebben voor de gevoelens van kinderen die hierbij voorkomen.

(Keirse, M., 2017, p23-29)

Rouwtaak 2: "De pijn en het verdriet doorleven"

In dit stadium komen er heel veel verschillende emoties vrij. Je kan angst ervaren omdat je bang bent dat het ook bij jou gaat gebeuren of omdat je bang bent dat je de draad niet meer zal kunnen oppikken. Er kan ook opluchting ervaren worden door de rouwende wanneer er voor de overledene eindelijk een einde komt aan de lijdensweg.

Begeleiding bij de tweede rouwtaak

Wanneer men zich afsluit voor gevoelens en de pijn van het verlies ontloopt, kan men vastlopen in deze tweede rouwtaak. Dit kan later problematische gevolgen veroorzaken, waarbij het voor de rouwende nog moeilijker wordt om het verlies onder ogen te zien.

Het is dan ook van belang om rouwenden tijdens het doorlopen van deze taak bij te staan. Dit kan men doen door het verlies bespreekbaar te maken en hen de kans te geven om erover te praten. Vaak probeert men dergelijke gesprekken te vermijden uit angst om het verdriet opnieuw op te roepen bij de nabestaande. Het is echter van belang om de rouwende niet alleen te laten met zijn verdriet.

Luisteren, praten over het verlies en de rouwende niet in de steek laten, zijn de hoofdzaken bij het ondersteunen van de rouwende tijdens de tweede rouwtaak.

(Keirse, M., 2017, p39-42)

Rouwtaak 3: "Zich aanpassen aan een nieuw leven waarin de overledene niet meer aanwezig is"

Het toekomstbeeld dat je had, ziet er plots heel anders uit, zonder die dierbare. Dingen die je normaal samendeed, moet je nu alleen doen. Er verandert heel veel in je leven. Men moet een nieuwe identiteit ontwikkelen. In die nieuwe identiteit krijgt de verlieservaring ook een plaats.

Bij het doorlopen van de derde taak, bestaat het gevaar dat men zich niet aanpast aan het verlies. Soms gebeurt het dat de overledene geïdealiseerd wordt, wat voor heel wat spanningen kan zorgen in het gezin, de vriendenkring,...

Ook kunnen rouwenden de overledene op een andere manier proberen vast te houden, namelijk door identificatie. Hierbij gaat de rouwende bezigheden en gedragingen van de overledene nabootsen.

Begeleiding bij de derde rouwtaak

Bij het doorlopen van de derde rouwtaak kan hulp geboden worden door opnieuw te luisteren naar de rouwende. Dit is van belang om te weten te komen wat de aanpassing voor de rouwende betekent, waarbij hij het moeilijk heeft, ... Ook wanneer de overledene wordt geïdealiseerd, is het belangrijk om respectvol te luisteren. Geleidelijk aan krijgt de nabestaande een realistisch beeld van de overledene.

(Keirse, M., 2017, p49-53)

Rouwtaak 4: "De overledene een plek geven en de draad van het leven weer oppakken"

"Sterven is verhuizen van de buitenwereld naar het hart van de mensen die van je houden." ² Er komt een symbolische relatie met de overledene in de plaats. Dit kan door bijvoorbeeld rituelen uit te voeren, foto's op te hangen, te praten, ... Je draagt de overledene verder in je hart en je herinneringen.

Begeleiding bij de vierde rouwtaak

Soms lukt het rouwenden niet om de realiteit van het verlies onder ogen te komen. Het is heel erg normaal dat men gedurende enkele weken, maanden nog verwacht dat de overledene kan terugkomen. Wanneer dit gevoel echter langer blijft hangen, kan dit ervoor zorgen dat de nabestaande vastloopt in de vierde rouwtaak.

Om de rouwende in deze taak te begeleiden, kan men de indruk die de overledene nalaat in het leven van de nabestaande versterken. Zo kunnen allerlei dingen gedaan worden om de relatie levendig te houden, waar de focus gelegd wordt op wat kan en niet op het verlies.

(Keirse, M., 2017, p61-63)

² Keirse, M., (2017) *Helpen bij verlies en verdriet*. Tielt: Lannoo

Deze vier rouwtaken hebben geen vaste volgorde en kunnen steeds weer terugkeren. Men kan niet zeggen wanneer het rouwproces voorbij is. Bij veel rouwenden gaat dit nooit over. Hevige emoties duiken dikwijls opnieuw op, zelfs wanneer nabestaanden de draad terug hebben opgenomen. Ondanks de verwerking en het richten op de toekomst, zullen er altijd moeilijke momenten komen. (Spuij, M., 2017, p.34)

“Hoeveel tijd de rouwende voor dit proces nodig heeft, hangt af van verschillende factoren. Voorbeelden hiervan zijn: de relatie met de overledene, de manier waarop de nabestaande omgaat met de omstandigheden van de dood, de steun die ervaren wordt, de manier waarop het slechte nieuws wordt meegedeeld,...”³ Wat voor de ene persoon een lange periode lijkt, lijkt voor de andere misschien nog zeer recent. Manu Keirse vergelijkt het verdriet na verlies met een schaduw. “De schaduw gaat heel je leven met je mee. Soms is hij achter, soms voor, soms naast jou, soms klein en soms weer heel groot. Soms zie je hem en soms is hij weer onzichtbaar. Elke dag stapt je schaduw met je mee, net zoals je verdriet.”⁴

Het eindresultaat van de rouwarbeid is niet ‘vergeten’ maar ‘integreren en herinneren’. Vergeten is een ontkenning van verdriet. Wanneer iemand terugdenkt aan een overleden dierbare, roept dit altijd verdriet op. Dit uit zich echter niet noodzakelijk lichamelijk in huilen of in een gevoel van verstikking. Als dit zo is, kan er opnieuw geïnvesteerd worden in het leven en nieuwe relaties. (Keirse, M., 2017, p. 67-69)

Pathologische rouw

Wanneer mensen blijven vastzitten in hun rouwproces, is er sprake van pathologische rouw. Ze blijven vasthangen in het verdriet, willen de werkelijkheid niet accepteren. De pijn en het verdriet verminderen niet en ze zijn niet in staat om verder te leven zonder de overledene. (Keirse, M., 2017, p. 70)

1.2.2.2 Gevoelens uitdrukken

Het is belangrijk dat gevoelens geuit mogen worden, dit is vooral van belang wanneer men geconfronteerd wordt met de dood. Het verlies en de pijn worden niet minder werkelijk, maar wel draaglijker voor kinderen wanneer ze hun fantasie mogen gebruiken en hun gevoelens kunnen uiten. Door kinderen hun gevoelens te laten uiten, kunnen we als begeleider ook zien wat hen angstig maakt en hierop inspelen. Hun fantasie laat hen toe figuren te scheppen die ze hard nodig hebben gedurende deze moeilijke periode. (Vanden Abbeele, C., 2001. p. 117 - 213)

Woorden

We zijn het heel gewoon om onszelf uit te drukken in woorden waardoor we vaak niet beseffen hoe verschillend ze kunnen geïnterpreteerd worden. Het is voor volwassenen van belang om woorden op maat van het kind te gebruiken, wanneer met kinderen gesproken wordt. Bij het verwerken van een verlies is het belangrijk dat alle woorden ook verduidelijkt worden aan het kind. Kinderen hebben zelf soms nog moeite om hun gevoelens onder woorden te brengen.

³ Keirse, M., (2017) *Helpen bij verlies en verdriet*. Tielt: Lannoo

⁴ Keirse, M., (persoonlijk gesprek, 1 augustus 2017)

Tekenen/schilderen/kleien

Soms schieten woorden te kort en zijn ze niet in staat uit te drukken wat kinderen bedoelen. Tekeningen vertellen eigen verhalen die het verstand soms niet begrijpt, doordat het kind zijn/haar fantasie hierin verwerkt. Door fantasie te gebruiken, kruipt het kind als het ware in een wereld die voor hen vertrouwd is, die helemaal van hen is. Kinderen kiezen dikwijls voor bepaalde kleuren waarmee ze werken in hun tekening of schilderij. Kleuren werken in op de gevoelswereld en die wereld is gebonden aan bepaalde momenten, waardoor er geen eenduidige betekenis is voor een bepaalde kleur. Laat het kind daardoor steevast zelf over de tekening vertellen.

Poppen/knuffelberen

Kinderen hebben nood aan iemand waar ze alles aan kunnen vertellen, iemand die hen troost. Bij een knuffel zoeken ze een innerlijke vertrouweling. Er is niets fout met het hebben van een innerlijke vertrouweling, zolang het maar niet de enige vertrouweling is die het kind heeft. Het kind kan zelf een knuffel kiezen of er kan samen met het kind een knuffel gemaakt worden.

Verhalen/sprookjes

Sprookjes kunnen een uitlaadklep zijn voor kinderen. Het magische van sprookjes helpt kinderen te verwerken wat hen bezighoudt en hun wereld te ordenen. Door zich in een andere wereld te verplaatsen kunnen ze hun eigen problemen ook even vergeten en vinden ze weer rust.

Beeldspraak/poëzie

Kinderen geven spontaan een vorm aan het proces van doodgaan. Deze vorm kan verwerkt worden in beeldspraak. Heel wat gedichtenbundels verwoorden de gevoelens die gepaard kunnen gaan bij de dood. Deze poëzie kan kinderen helpen hun eigen gevoelens onder woorden te brengen.

Muziek

Muziek is een bijzondere taal. De klanken kunnen de mens intens raken, maar ook rust scheppen en verademing bieden. Klanken kunnen je wegbrengen van de pijn en zo de pijn zachter maken. Muziek kan helpen ontspannen maar kan ook een hulp zijn om met de verschillende emoties die men ervaart om te gaan. Samen luisteren naar muziek en hierover spreken kan zeer bevrijdend werken.

Lichaamstaal

Kinderen nemen snel een bepaalde lichaamshouding over van anderen. Het is daarom belangrijk dat je bewust bent van je eigen lichaamstaal en hier ook eerlijk over bent.

Lichamelijk contact

Kinderen en dan vooral rouwende kinderen hebben een sterke nood aan lichamelijk contact en tederheid. Dit kan zijn in de vorm van knuffels, streling,... Er moet bij het contact steeds respect zijn voor de noden en behoeften van het kind zelf en met de grens die het kind aangeeft. Door lichamelijk contact kan het kind zich ontspannen en de sterke emoties even loslaten. Massage en Sherborne zijn enkele voorbeelden om lichamelijk contact te integreren. Aromatherapie kan voor extra ontspanning zorgen bij de aanrakingen. De geuren beïnvloeden onze stemming en emoties. Het gebruik van een aromalampje kan een dagelijks ritueel worden.

Beeldmateriaal

Een film die samen bekeken en besproken wordt, kan een hulpmiddel zijn bij het rouwproces. Kinderen kunnen bij de film hun gevoelens delen en zien dat ze niet alleen staan in wat hen overkomt.

Dromen

Dromen en erover praten hoort bij het leven. Het droomproces wordt aanschouwd als het verwerkingsproces van het dagelijkse leven. Wanneer een geliefde sterft, dromen kinderen vaak over deze geliefde. Naarmate het rouwproces verandert, veranderen de dromen ook. Kinderen beleven, nog meer dan volwassenen, hun dromen. Hierdoor luistert het kind dus naar wat er zich innerlijk afspeelt en worden deze emoties verwerkt. Kinderen verwerken vaak de gebeurtenissen die overdag plaatsvonden in hun dromen.

Filosoferen

Kinderen zijn nieuwsgierig, ze willen leren en alles weten. Ook willen ze de antwoorden weten op vragen waar we als volwassenen zelf niet meteen een antwoord op hebben. Het kan bevrijdend zijn voor het kind om samen na te denken over zulke levensvragen. Het kind kan door het filosoferen een eigen mening vormen en deze beargumenteren. Filosoferen over de dood kan kinderen helpen om de dood een plaats te geven in het leven.

Religieuze overtuiging

Geloofsverhalen weerspiegelen menselijke vragen. Door geloofsverhalen voor te lezen aan kinderen, merken ze dat hetgene wat zij ervaren ook door anderen ervaren wordt. Kinderen herkennen zich in de verhalen en voelen zich begrepen. Ze krijgen antwoord op hun vragen en ervaren hoop en troost. Bidden is voor kinderen uitspreken wat hen bezighoudt.

(Vanden Abbeele, C., 2001. p. 117 - 213)

1.2.2.3 Zeven verschillen in rouw tussen volwassenen en kleuters

1. Al begrijpen kinderen de hele situatie niet altijd, ze voelen wel aan wanneer er iets mis is. Ze reageren op de veranderingen van hun opvoeders, door te huilen en ander eet- en slaapedrag te vertonen. Omdat kinderen nog volop in ontwikkeling zijn, kan hun ontwikkeling doorkruist worden wanneer hun normale leven verstoord wordt.
2. Wanneer kinderen opgroeien, zitten ze telkens in een ander ontwikkelingsstadium en beschikken ze over andere mogelijkheden om een situatie te begrijpen en hierop te reageren.
3. Volwassenen beginnen onmiddellijk te rouwen na het overlijden van een dierbare. Bij kinderen komt dit meestal later op gang omdat ze eerst egocentrisch denken: wie zal me naar de voetbal brengen? Wie zal mijn boterhammen smeren? Aan hun gedrag is er weinig verandering te merken. Wel trekken kinderen zich vaak terug in periode van rouw, of/en verminderen hun schoolprestaties. Wanneer volwassenen hun veiligheid terugvinden, breekt het verdriet van het kind vaak pas. Dit komt omdat het kind zich dan terug veilig voelt om zijn gedrag toonbaar te maken.
4. Kinderen rouwen met pauzes en nemen soms jaren de tijd om hun verdriet te overleven. Aangezien ze dat niet voor een lange tijd aankunnen, uiten ze dit voor een kortere periode. Vaak komt het verdriet op een oudere leeftijd intenser terug.
5. Volwassenen storten zich dikwijls op hun werk. Bij kinderen is dit voornamelijk in hun spel. Door het naspelen van gebeurtenissen, krijgen kinderen meer grip op het verdriet en kunnen ze dit verdriet even onderbreken.
6. Het verlies van een geliefde wordt nooit op dezelfde manier ervaren door een kind als door een volwassene. Wanneer een grootouder voor het kind sterft, sterft de ouder voor de mama/papa. Wanneer het kind zijn mama verliest, word je als ouder plots een alleenstaande ouder met een dubbele opdracht.
7. Aangezien kinderen hun emoties moeten leren beheersen, kunnen ze plots heel explosief reageren. Het is belangrijk om als ouder te laten weten aan het kind dat die deze emoties mag voelen. (Keirse, M., 2017, p. 79-85)

1.2.2.4 Eerlijkheid

"De wereld weet niet wat het met een kind doet."⁵

Vaak denken volwassenen dat je kinderen moet sparen. Dit is echter niet zo. Het is heel belangrijk om tegen kinderen altijd eerlijk te zijn en de volledige waarheid te spreken. Wanneer kinderen de hele waarheid niet te horen krijgen of je met kinderen niet over de dood praat, beginnen ze vaak te fantaseren of zijn ze angstig voor meer dingen die op komst kunnen zijn.

⁵ Keirse, M., (2017) *Helpen bij verlies en verdriet*. Tielt: Lannoo

Laat kinderen iets doen voor de zieke en laat hen aanwezig zijn bij de laatste levensmomenten van die persoon. Zo kunnen kinderen zich meer realiseren wat er speelt. Moedig de kinderen aan om afscheid te nemen, wanneer de overledene ligt opgebaard, maar verplicht hen zeker niet. Bereid hen heel goed voor op de opbaring en de emotionele reacties van volwassenen. Als je voldoende aandacht geeft aan de gevoelens van kinderen, is het zelden afschrikwekkend voor hen. Het is ook belangrijk dat je kinderen laat deelnemen aan de uitvaart. Kinderen moeten op elk moment hun vragen kunnen stellen aan de volwassene en moeten voelen dat ze welkom zijn. (Keirse, M., 2017, p. 86-89)

Crematie

Aangezien het begrip crematie veel vragen en angsten opwekt bij kinderen, is het belangrijk om aan hen uit te leggen wat het is. Wanneer kinderen niet over de juiste informatie beschikken, kan hun fantasie heel wat onnodige angsten opwekken. Dit kan op een volgende manier aan kinderen uitgelegd worden: "Als er iemand dood gaat, voelt die persoon niets meer. Zo heeft hij geen pijn of honger meer en voelt hij ook geen warmte of kou. Deze persoon heeft zijn lichaam niet meer nodig. Je kan er dan voor kiezen om het lichaam te laten cremen. Als het lichaam wordt gecremeerd, stoppen ze het in een klein kamertje, waar de grote hitte het lichaam in as verandert. Omdat het lichaam dood is, kan dit niets voelen van de hitte. De overblijvende asdeeltjes worden bewaard in een urne. Deze urne kunnen we thuis bewaren of bewaren op de begraafplaats."

(Keirse, M., 2017, p.88-89)

Sleutelbegrippen

Om als volwassene een rouwend kind te helpen naar de toekomst toe, is het belangrijk om deze vier begrippen correct toe te passen in het begeleidingsproces.

1. "Luisteren."

Je moet het onderwerp bespreekbaar maken. Anders gaan kinderen denken dat hun gevoelens niet aanvaardbaar zijn.

2. "Correcte informatie."

Kinderen hebben het recht op juiste informatie en op betrokkenheid. Wanneer ze hier niet bij betrokken worden of geen juiste informatie krijgen, zullen ze angst ervaren, omdat ze niet weten wat er gebeurt.

3. "Warmte en veiligheid."

Laat kinderen op hun vertrouwde plaats blijven en sluit ze niet af van de gebeurtenissen.

4. "Herinneringen."

Zwijg de overleden persoon niet dood. Zorg dat kinderen tastbare herinneringen hebben, zodat de band met de dierbare bewaard blijft.

(Keirse, M., 2017, p.96)

1.2.3 Aanpak school

1.2.3.1 Leerkracht

Als leerkracht moet je een sfeer creëren die openheid en veiligheid uitstraalt. Tijdens een interview met Manu Keirse, vertelde hij het volgende: "Wat moet je doen in de klas: de kinderen veiligheid, warmte en aandacht geven. Als dat gebeurt, zullen de kinderen wel hun moment kiezen om met hun verhaal naar de leerkracht te komen. Voor ouders is het niet altijd makkelijk dat kinderen thuis niet veel over het verlies praten, maar dit wel doen tegen de leerkracht in de klas. Dit komt omdat thuis het oord van verdriet geworden is, een onveilige en onbekende plaats. In de klas blijven het dezelfde juf en dezelfde kinderen." Keirse, M., (persoonlijk gesprek, 1 augustus 2017) Als je als leerkracht kinderen wil helpen met hun verdriet bij verlies, is het heel belangrijk dat je zelf met verdriet kan omgaan en er kennis over hebt.

Kinderen worden op heel wat verschillende manieren geconfronteerd met de dood. Een zelfdoding, het verlies van een dierbare, een aanslag op televisie,... Het is daarom belangrijk om hier openlijk met hen over te praten, zodat je een rolmodel wordt voor hen. Leerkrachten denken vaak dat als ze het verhaal van de ouders kennen, ze genoeg weten. Dit is niet zo. Laat kinderen zelf zoveel mogelijk in hun eigen woorden vertellen tegen jou. Door naar hen te luisteren, hoor je wat hun specifieke zorgen zijn. Je moet kinderen de kans geven om te participeren in het rouwproces. Ze moeten hun vragen kunnen blijven stellen aan jou, al duurt dit maandenlang. (Keirse, M., 2017, p. 78)

Het is belangrijk om na een verlies samen met het kind tijd door te brengen, zodat het kind ongedwongen over zijn gevoelens kan praten, wanneer hij dat wil. Nodig als leerkracht het kind wel uit om te vertellen wat er gebeurd is en bied verschillende materialen aan. Dit kunnen materialen zijn om te concretiseren wat het kind denkt en voelt.

Zo kan je de kleuters gebruik laten maken van een praatstok of geheime doosjes. Door de praatstok te gebruiken, krijgen ook de minder praatgrage kinderen de kans om zich te uiten. Het doorgeven van de praatstok heeft een symbolische waarde en laat de persoon woorden uitspreken die recht uit het hart komen. Heb als leerkracht steeds aandacht voor een respectvolle houding van de groep. (Vanden Abbeele, 2004, p. 144-149)

Informeel bij het kind en observeer wat het nodig heeft. Om een kind te ondersteunen moet je jezelf kwetsbaar durven opstellen en ook je eigen verlieservaringen ter sprake durven brengen. Je kan een ritueel in de klas brengen. Rituelen kunnen bepaalde gevoelens versterken en geeft kinderen de kans om iets te doen. Het is belangrijk om het kind de tijd te gunnen die het nodig heeft, opdat hij het gevoel heeft dat er echt naar hem geluisterd wordt. (Verliefde, E., Fiddekaers-Jaspers, R., 2005, p.117-128)

1.2.3.2 School

De school is een belangrijke plek in het leven van kinderen. Daarom is het van belang dat de school een plek mag zijn waar het kind terecht kan met wat hem bezighoudt. Leren omgaan met verdriet en verlies behoort tot het opvoedingsproject van de school.

Het is als school belangrijk om het kind gepaste aandacht te geven en oprecht te zijn. Wees alert en waakzaam naar het kind toe, zodat het zich niet afsluit en beluister de eventuele schuldgevoelens van het kind.

Geef de informatie van de situatie van het kind door aan de volgende leerkracht en blijf ook na de overgang aandacht hebben voor het kind. Wees beschikbaar voor de ouders van het kind en wees er van bewust dat verminderde aandachtigheid en een verminderde schoolprestatie kunnen horen bij het rouwproces van het kind.

Bij een kind dat ernstig ziek is, heeft de school ook een belangrijke rol. Het is best dat het kind zoveel mogelijk aan de activiteiten op school kan deelnemen. De klas moet voorbereid worden op uiterlijke veranderingen van de ziekte en kinderen moeten weten dat ze over de ziekte mogen praten. Een goed contact met het gezin is hier ook zeer belangrijk.

Rouwgroepen op school

Naast aandacht voor het rouwende kind, is het ook nodig om aandacht te besteden aan de klasgroep en goede vrienden van dat kind. Rouwgroepen op school kunnen hier een invulling aan geven. Het is efficiënter om de rouwende kinderen in groep, in plaats van individueel te begeleiden. Hulp op school is bereikbaarder en vaak een minder grote stap dan de steun van professionele hulpverleners te moeten invoeren. In een rouwgroep kunnen de kinderen de stilte rond het verlies even opheffen door erover te praten en het thema samen met de groep te verwerken. Deze rouwgroep kan plaatsvinden in een stille ruimte waar er mogelijkheid is tot ontmoeting.

Draaiboek op school

Op school kan gebruik gemaakt worden van een draaiboek, waar in detail beschreven staat hoe met een verlies omgegaan kan worden. Communicatie met het hele schoolteam is hier van essentieel belang. Er kan een crisisteam of een leerkracht aangeduid worden die instaat voor alles wat te maken heeft met verliessituaties. Hier moet men duidelijk maken wie wat doet en welke afspraken er zijn. Elke situatie moet opnieuw besproken worden binnen het team.

In het draaiboek staat hoe de school een overlijden zal meedelen, zowel tijdens het schooljaar als tijdens een vakantieperiode. Hierbij wordt er ook informatie vergaard bij het betrokken gezin en wordt er nagedacht over enkele eventuele organisatorische aanpassingen op school, zoals een stille ruimte. In een volgende stap, wordt er gekeken hoe het slechte nieuws in de klas wordt gebracht. Vervolgens neemt de school contact op met het gezin om hun deelneming vanuit de school te betuigen.

Daarna kijkt men welke begeleiding er is tussen het overlijden, de uitvaart en het afscheid. In het draaiboek wordt er ook een blik geworpen op de nazorg, na het overlijden. Tot slot kijkt de school of er hulp nodig is van buitenaf, hoe de school de administratieve zaken afhandelt en evalueert de school het proces en de ervaringen van de leerkrachten. (Vanden Abbeele, 2004, p. 114-140)

1.2.4 Onverwacht overlijden versus verwacht overlijden

Bij een verwacht overlijden, bijvoorbeeld bij een ernstige ziekte, is er een langere periode waarin samen met de persoon naar het overlijden toegeleefd kan worden. Het proces dat samen met de zieke doorlopen wordt, is te vergelijken met rouwen na het overlijden. Bij een verwacht overlijden doorloopt de rouwende vier taken die hem helpen zich voor te bereiden op het verlies. Deze taken lopen net zoals de rouwtaken door elkaar.

- 1^e taak: je realiseert je dat de persoon zal overlijden en kan hierbij nare gevoelens ervaren.
- 2^e taak: je zorgt extra goed voor de persoon die zal overlijden.
- 3^e taak: er worden voorbereidingen getroffen voor het overlijden en de uitvaart.
- 4^e taak: je denkt na over de toekomst en hoe je leven eruit zal zien zonder de dierbaar overledene.

Kinderen interpreteren de informatie die aan volwassenen gegeven wordt soms anders. De dood komt voor deze kinderen dan toch heel plotseling en onverwacht. Soms heeft dat te maken met de manier waarop het kind deze informatie opslaat, verwerkt en onthoudt. Een andere oorzaak kan ook zijn dat er in het gezin weinig gecommuniceerd wordt over de gebeurtenissen en de te verwachte dood van de geliefde. (Spuij, M., 2017, p. 102-106)

Sommige mensen vinden het fijn om samen met hun geliefde het afscheid te plannen. Andere mensen zijn door deze langere periode al uitgeput, wanneer het overlijden plaatsvindt. Het rouwen verloopt zowel bij een onverwacht als bij een verwacht verlies volgens een gelijklopend stramien maar beide overlijdens worden soms duidelijk anders ervaren. Bij een plots verlies kunnen rituelen helpen bij de verwerking. Ze bieden orde, rust en structuur in de verwarde situatie en een overvloed aan gevoelens. De plotse gebeurtenis is vaak niet te vatten en brengt een grote ontreddeiding met zich mee. (Vanden Abbeele, C., 2001, p.57-59)

1.2.5 Misvattingen

1.2.5.1 Groot versus klein verlies

Wanneer een verlies plaatsvindt, kan men niet spreken over een groot of klein verlies. Enkel de persoon die het verlies ervaart, kan spreken of het voor hem een groot of klein verlies is. Dit kan zeer persoonlijk zijn. Het hangt af of het kind het overlijden van die persoon al dan niet als betekenisvol ervaart. Voor de ouder kan de relatie zeer betekenisvol zijn, terwijl dat bij het kind niet zo is. Iedereen ervaart een verlies op zijn eigen manier. Als het verlies voor het kind als betekenisloos ervaren wordt, moet hier niet verder op worden ingegaan. De volwassene moet niet bepalen wat de betekenis is voor het kind. (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005, p. 16-25)

1.2.5.2 Een eigen verlieservaring als leerkracht mag niet gedeeld worden in de klas.

Tijdens het interview van Manu Keirse deelde hij het volgende verhaal: "De moeder van een kleuterjuf was gestorven. De juf was niet getrouwd en woonde nog thuis bij haar ouders. Ze was heel erg verdrietig na het overlijden van haar moeder. Ze zei dat ze niet terug naar school kon om voor de kinderen te gaan staan. Ze vroeg mijn advies waarop ik antwoordde: "Mijn advies is dat je binnen vijf dagen terug voor de klas staat. Verdriet hoort bij het leven." Ze is terug naar de klas gegaan. Achteraf zei ze: "Ik dacht dat ik de kinderen niks te bieden had, maar ze hadden mij iets te bieden. Ze hebben mij opgevangen, kwamen naar mij en zeiden dat ze zich ook verdrietig zouden voelen als ze hun mama zouden verliezen." Ze kon met die kinderen over haar mama praten en ermee bezig zijn. Die kinderen vingden haar op, zelfs meer dan de volwassenen." Keirse, M., (persoonlijk gesprek, 1 augustus 2017)

1.2.5.3 Kinderen moeten afgeschermd worden van pijnlijke situaties die hen aan de verliessituatie doen denken.

Vaak wordt een pijnlijk onderwerp zoveel mogelijk ontweken. Men durft niet over de moeilijke gebeurtenis te spreken en is bang om het verdriet op een of andere manier aan te wakkeren. Volgens Manu Keirse is het juist waardevol om er voor te zorgen dat kinderen een tastbare herinnering hebben aan de persoon die ze zijn verloren. Dit kan een foto zijn, maar ook iets tastbaar dat ze aan die persoon linken. Zo kan een object een blijvend symbool zijn van veiligheid, waaraan ze zich kunnen hechten. Dit object biedt hen een houvast in moeilijke momenten. (Keirse, M., 2017, p. 72)

2 METHODE

2.1 Onderzoek

2.1.1 Interview met Manu Keirse

Bij opzoeken van theoretische achtergrond over rouwen, kwam telkens de naam 'Manu Keirse' naar voor. Manu Keirse is emeritisch hoogleraar, klinisch psycholoog en dé specialist in België en Nederland als het over verdriet, verlies en de laatste levensfase gaat. Daarom leek het ons heel interessant hem te contacteren. Op 1 augustus hadden we een diepgaand en boeiend gesprek dat een hoop verduidelijking bracht over het onderwerp.

Het interview is letterlijk uitgetypt, dit kan u terugvinden (bijlage 1).

Reflectie interview Manu Keirse

Wat er in ons achterhoofd bleef hangen, is dat luisteren en eerlijkheid de hoofdzaken zijn om goed om te gaan met het verdriet van kinderen. Ouders en kleuterjuffen of -meesters zijn de belangrijkste personen voor het kind in zo'n situatie. Hij vertelde ons dat hij nieuwe inzichten heeft verworven en deze heeft samengebracht in zijn nieuwste boek. Dit hebben we ook in ons theoretisch gedeelte verwerkt.

2.1.2 Interviews leerkrachten met praktijkervaringen

Voor ons onderzoek rond rouwen met kleuters, hebben we enkele leerkrachten geïnterviewd die al in aanraking zijn gekomen met rouwen in de klas. We stelden hen de vraag hoe ze het nieuws in de klas brachten, welke methodieken ze toepasten om de kleuters te ondersteunen in hun rouwproces en of ze op school een draaiboek hanteerden.

2.1.2.1 Interview 1

Situatie: verwacht overlijden

T. (3 jaar) zat in de eerste kleuterklas toen bij zijn zusje leukemie werd vastgesteld. Zijn zusje was toen één jaar. In de beginperiode van de diagnose, verliep alles rustig omdat ze nog niet goed wisten hoe ernstig ziek ze was. Zo was ze gewoon thuis en kreeg daar medicatie. Op een gegeven moment onderging ze een stamceltransplantatie. Hierdoor moest ze heel lang in het ziekenhuis verblijven waardoor T. en zijn broertje bij hun grootouders gingen wonen. Zijn mama zat dag en nacht bij zijn zusje en zijn papa was zelfstandige, waardoor hij ook vaak van huis was. Wanneer T. in de tweede kleuterklas zat, werd er voor de paasvakantie goed nieuws gebracht. Alles verliep vlot en zijn zusje zou naar huis mogen gaan. Na de vakantie kwam echter het hartverscheurende nieuws dat ze dat weekend plots was overleden.

In de klas:

T. vertelde in de klas dikwijls over zijn zieke zusje en haar verblijf in het ziekenhuis. Toen werd in de klas nog niet gesproken over 'doodgaan' omdat hier op dat moment nog geen sprake van was. Tijdens een kringgesprek probeerde de juf van T. de kleuters uit te leggen wat er aan de hand was met zijn zusje, aan de hand van 'Joob de Microob en zijn slechte vrienden'. Zo vertelde ze: "*In de buik van E. (zusje van T.) woont Joob de Microob, maar hij heeft veel slechte vrienden die haar ziek maken. Hiervoor geven dokters medicijnen zodat er opnieuw goede vrienden komen, die haar weer gezond maken.*" Een tijdje later werd echter vastgesteld dat ze ongeneeslijk ziek was.

Wanneer het slechte nieuws werd vastgesteld, heeft de juf dit ook meteen met de kinderen van de klas besproken. Ze vertelde tegen hen dat de dokters geen goede medicijnen hadden gevonden voor Joob de Microob en zijn slechte vrienden, waardoor er geen goede vrienden waren die haar weer beter konden maken.

In de klas richtte ze een hoekje in waar een kaarsje, kleurpotloden, papier en een knuffeltje lag. Het hoekje was zowel voor T. als voor de andere kinderen. De juf merkte dat T. vaak gewoon speelde en zijn eigen ding deed. Na een gesprek met zijn mama, kwamen ze tot de conclusie dat het niet slecht zou zijn als het gewone klasleven weer zou doorgaan, aangezien er bij hem thuis al zoveel verdriet was en alles rond de begrafenis en het verlies van zijn zusje draaide. Thuis merkten de ouders dat T. die tijd graag naar school kwam omdat daar niet veel veranderd was en thuis wel.

In een klasgesprek bracht de juf het onderwerp 'sterven' naar voor en vroeg ze de kleuters wat 'dood gaan' voor hen betekent. Hierop zeiden ze dat het zusje van T. naar de hemel is, heel hoog boven de wolken. Enkele kinderen linkten dit ook aan de dood van hun oma of hond. Hierna hebben ze samen een canvas gemaakt met een regenboog, vlinders, ... T. mocht dit mee naar huis nemen. Hij gaf aan dat hij dit in zijn kamer wou hangen, omdat er in de woonkamer al zoveel rouwkaartjes stonden.

De juf vertelde ons dat ze in die periode wel veel steun van haar collega's kreeg. Zo overlegden ze ook samen hoe ze met de situatie kon omgaan en ze er dus niet helemaal alleen voor stond. Toen T. zijn zusje overleed, hadden de juffen dan ook met elkaar afgesproken om niet te zeggen dat het zusje sliep en nooit meer wakker zou worden, aangezien de kleuters dan bang zouden zijn om nog te gaan slapen, uit angst om niet meer wakker te worden.

Bij deze school werd slechts na enkele sterfgevallen een draaiboek opgesteld. Een heel rouwteam werd samengesteld om te werken aan een rouwkast, vol met materialen die de school kan gebruiken in dergelijke situaties. Deze rouwkast hebben we ook even mogen bekijken. Zo hadden ze allerhande knutselgerief, prentenboeken en liedjes verzameld. Het was mooi om te zien dat de school hier zoveel aandacht aan besteedde, waardoor ze nu beter voorbereid zijn.

2.1.2.2 Interview 2

Situatie: verwacht overlijden

A. (5 jaar) zat in de laatste kleuterklas toen hij zijn papa verloor aan kanker. Het ging allemaal heel erg snel. Er zaten maar twee maanden tussen de diagnose en het feitelijke overlijden. Dit was in de kerstperiode. De school zelf wist pas twee weken voordien dat hij ernstig ziek was.

In de klas:

De tante van A. had de directeur op de hoogte gebracht van het overlijden van zijn papa. Hierna heeft de directeur de klasjuf bij zich geroepen om haar op de hoogte te brengen van het overlijden. De juf vertelde dit nadien in de klas. De kinderen wisten nog niet dat de papa van A. ziek was. Zo vertelde de juf dat ze naar de directeur is moeten gaan omdat de papa van A. gestorven is en dat hij daarom enkele dagen niet op school zou zijn. De kinderen waren heel erg geschrokken en stelden veel vragen aan de juf zoals: "Komt hij nog terug? Is zijn papa nu naar de hemel?" Ze begonnen meteen tekeningen te maken, om aan A. te geven en hem zo troost te bieden.

Een klasgenootje van A. was een beetje voordien naar de kerk gegaan en wist dat als er iemand sterft, je naar de kerk gaat. Ze kwamen zelf met het idee om iets te maken voor A. omdat ze wisten dat de juf naar de begrafenis zou gaan. Zo wilden ze graag een sterretje maken. Samen met de juf schreven ze een gedichtje dat ze nadien op de ster kleefden.

A. zelf liet zijn gevoelens niet vaak zien in de klas. Het doodsprentje van zijn papa stond op de kast en de kleuters mochten, als ze dit graag deden, iets tekenen voor hem. Wanneer ze vragen hadden, konden ze dat tekenen. Elke ochtend deden ze in de kring een gebedje of een stiltemoment voor de papa van A. Ook gebruikte de juf de klaspop dikwijls omdat kinderen daar vaak meer tegen durfden vertellen. De juf heeft gebruik gemaakt van verschillende prentenboeken. 'Rikki en de eekhoorn' was hier eentje van en dat boek is heel het jaar door nog vastgenomen geweest door de kleuters en voorgelezen door de juf. Na een maand kwam pas het besef bij A. Na die maand vertelde hij veel over zijn papa aan de juf. Hij begon meer affectie te vragen dan voordien. Het prentje van de papa van A. is heel het jaar door blijven hangen in de klas. Tijdens het voorbereiden van Vaderdag heeft de juf een ander tekstje gemaakt voor op het cadeautje om dit nadien op zijn graf te leggen.

A. kreeg dat jaar GON-begeleiding. Hierbij kreeg ook de juf heel veel hulp bij de rouwverwerking van A. De zorgjuf en de directie hebben haar ook ondersteund tijdens dit proces.

Ondanks het feit dat de ouders het nieuws al wel even wisten, hebben ze dit heel laat meegedeeld aan de school. De school heeft op voorhand ook niets ondernomen. In het verleden had er op school al een overlijden plaatsgevonden. Hierdoor hebben ze al heel wat info over het rouwen op school verzameld. De juf wist dat dit aanwezig was op school maar heeft hier geen gebruik van gemaakt.

2.1.2.3 Interview 3

Situatie: onverwacht overlijden

F. (3 jaar) zat in de eerste kleuterklas, toen hij zijn oma (67 jaar) en zusje (2 jaar) verloor in een auto-ongeluk. De auto waarmee ze op weg waren, botste frontaal tegen een grote vrachtwagen. De oma was op slag dood, maar zijn zusje overleed pas later in het ziekenhuis.

In de klas:

Na het ongeluk, heeft de opa van F., hem en zijn broertjes op school opgehaald. Hierbij was F. nog niet op de hoogte van het ongeluk, aangezien zijn opa hen alles thuis wou vertellen. De juf heeft nadien in de klas verteld dat de oma en zus van F. een auto-ongeluk hebben gehad, waarbij de auto tegen een vrachtwagen is gebotst en daarna de ziekenwagen is gekomen. Hierbij merkte ze op dat de kinderen nadien de situatie spontaan begonnen na te spelen tijdens het vrij spel in de klas. De juf maakte samen met de kleuters in de klas een cadeautje om aan het zusje van F. te geven. Zo mocht elk kind iets in een luciferdoosje steken dat ze aan haar wilden geven. Op het doosje zette elk kindje nog een kusje. Dit werd op de begrafenis afgegeven.

In de klas stond ook een hoekje van de zus van F., met een foto en een kaarsje, waar de kleuters even in alle stilte naar konden gaan kijken. De juf merkte hier ook op dat de kleuters zichzelf met haar begonnen te vergelijken. Zo had de ene dezelfde blonde krulletjes, had de andere dezelfde kleur van ogen,...

Enkele kleuters zijn ook naar de begrafenis geweest. Na de begrafenis heeft de juf opnieuw een kringgesprek gehouden, waarbij de kleuters de kans kregen hierover te vertellen. De poëtische tekstjes die tijdens de begrafenis werden voorgelezen, las de juf nadien vaak voor in de klas.

De juf heeft ook regelmatig individueel met F. gewerkt. Zo had ze gemerkt dat hij er meer behoefte aan had, dan de andere kleuters. Aangezien het voor de andere kleuters verder van hun belevingswereld lag, was het voor hen dus moeilijker om te begrijpen. Dit deed ze gedurende het hele schooljaar. Hierbij ging ze gesprekje aan met hem. Daarnaast gaf de mama van F. hem vaak iets mee van zijn zusje zoals bijvoorbeeld een stukje stof aan de sleutelhanger, dat was dan van zijn zusje haar kleedje. Of een snoepje van het ik-vergeet-jou-nooit-snoepje. Dit was vaak de aanleiding om hem te laten vertellen over zijn zusje.

Aangezien het om een onverwacht overlijden ging, moest de juf snel handelen en dus snel informatie vinden over het omgaan met deze situatie. Hierbij gaf ze ons dan ook aan dat ze het jammer vond dat ze algemene informatie miste om met deze moeilijke gebeurtenis om te gaan. Zo vond ze overal wel iets op het internet, maar geen samenhangend geheel waarbij ze meteen wist hoe ze met deze situatie om zou kunnen gaan. Gelukkig had ze toch al een beetje achtergrond van haar nascholingen, die ze voordien had gevolgd, waar ze wel wat verder mee kon. De school zelf heeft ook een draaiboek gemaakt, pas na de gebeurtenis, om meer voorbereid te zijn op dergelijke omstandigheden. De juf moedigde ons idee om een algemene website te maken aan, zodat scholen voorbereid zijn en meteen aan de slag kunnen.

2.1.2.4 Interview 4

Situatie: onverwacht overlijden

De mama van A. (5 jaar) pleegde zelfmoord net voor de start van het nieuwe schooljaar. A. startte toen net in de laatste kleuterklas. Het gezin was in het dorp bekend als een familie die leeft aan de rand van de maatschappij. A. verbleef op verschillende woonplaatsen met zijn gezin.

In de klas:

A. zat net in de derde kleuterklas, toen hij zijn mama verloor aan een zelfdoding. Hij wist wat zijn mama overkomen was en vertelde dit verhaal stoer aan de andere kleuters van zijn klas. Dit maakte de andere kleuters wel wat angstig waardoor ze minder contact zochten met A. De juf greep hierbij in door eerlijke gesprekken met hen te houden, over de dood van de mama van A., om zo verkeerde beelden/gedachten te verdrijven bij de kleuters.

In de klas stond er een foto en een knuffel van A.'s mama. Ook stond er een kistje waar de kleuters tekeningen in konden stoppen voor A. Er werd regelmatig in het schoolteam overlegd over hoe de juf het best met de situatie kon omgaan.

De juf had doorheen het jaar veel zorgen in verband met A. Zo wilde ze hem normen zoals respect aanbrengen, maar waren er ook regelmatig conflicten met klasgenoten vanwege het agressieve gedrag van A. De juf gaf ons de raad dat een kind zelf duidelijk aangeeft waar het nood aan heeft, of het hulp of aandacht nodig heeft. Na deze gebeurtenis heeft de school een rouwkoffer met een draaiboek voor de kleuter- en lagere school gemaakt.

2.1.3 Conclusie interviews

We hebben ervoor gezorgd dat we twee verschillende interviews hebben afgenomen. Zo hebben we twee interviews gedaan over een verwacht overlijden en twee over een onverwacht overlijden. We merken dat elke leerkracht er op een andere manier mee omgaat. Zo koos de juf van het eerste interview ervoor om er voordien hier heel veel tijd aan te besteden en de kleuters voor te bereiden op het verlies. Bij het tweede interview heeft de juf de kleuters op voorhand niets verteld. Dit heeft te maken met de communicatie met de ouders. We zien dat de communicatie heel belangrijk is in zo'n situatie. We vinden dat wanneer je als leerkracht op de hoogte bent van het slechte nieuws, je dit ook meteen moet bespreken met de kinderen. Eerlijkheid naar kleuters toe is heel belangrijk.

Vanaf het moment waarop het overlijden plaatsvindt, is er weinig verschil tussen een verwacht of een onverwacht overlijden. De meeste leerkrachten maken een herdenkingshoekje in de klas, voeren kringgesprekken, maken iets voor de overledene,... We hebben gemerkt dat voor kleuters het belangrijkste is om een veilige ruimte te creëren in de klas, zodat ze zich hier en bij de leerkracht veilig voelen. Voor de leerkracht is het ook belangrijk dat de school achter hen staat.

Tijdens onze interviews bleek dat er pas na enkele sterfgevallen een draaiboek werd opgesteld in de school. Dit moet eigenlijk al op voorhand aanwezig zijn, zodat ze zich beter kunnen voorbereiden op een sterfgeval. We hebben in enkele scholen de draaiboeken mogen inkijken en kwamen tot de conclusie dat er slechts bij één school een degelijke voorbereiding is gemaakt. De anderen waren weinig gestructureerd.

Op de school waar er wel een degelijk draaiboek was opgesteld, hebben ze een rouwteam aangesteld dat dit jaarlijks onder handen neemt. Dit werd bij hen ook besproken met alle leerkrachten. Hierdoor waren ze allemaal goed op de hoogte wat er allemaal aanwezig was op de school. Door deze interviews af te nemen, merken we dat de scholen nood hebben aan een gestructureerd draaiboek. Zo is elke school degelijk voorbereid op een sterfgeval.

BESLUIT

Na het maken van deze bachelorproef blijven er twee belangrijke woorden hangen. Luisteren en eerlijkheid zijn de twee sleutelbegrippen die voor de kleuterleerkrachten het voornaamste zijn. Daarnaast is het belangrijk dat je als leerkracht over voldoende kennis beschikt om goed voorbereid te zijn wanneer een overlijden plaatsvindt.

Uit ons onderzoek blijkt dat kleuters niet te jong zijn om de dood te begrijpen. Om ze de mogelijkheid te bieden hiermee om te gaan, moet dit onderwerp bespreekbaar gemaakt worden. Hier komt ook de eerlijkheid in terug die van jou als leerkracht verwacht wordt. Door eerlijk te zijn naar kleuters toe kunnen ze de dood beter begrijpen.

Voor het rouwende kind is de klasleerkracht en het gewone klasleven het allerbelangrijkste op dat moment, omdat het kind hier veiligheid ervaart. In de klas gaat de gewone gang van zaken verder. Thuis ervaren ze een verandering en worden ze geconfronteerd met het verlies en verdriet. Indien er in de klas zelf een overlijden plaatsvindt, is de thuisomgeving van het kind de vertrouwde omgeving en zijn de ouders de vertrouwenspersonen die hem door deze moeilijke periode heen helpen.

Uit ons onderzoek in de praktijk is gebleken dat leerkrachten toch een houvast nodig hebben, die er niet altijd was voor hen. Daarom hebben wij een website gemaakt met enkele hulpmiddelen. Op onze website kan je terugvinden welke stappen je moet ondernemen indien er een overlijden plaatsvindt in de school. Zo hebben we enkele zaken uitgewerkt: een draaiboek, een brief naar de ouders, een tranenkastje met enkele concrete materialen in, een overzicht van prentenboeken per situatie en heel wat bruikbare liedjes.

LITERATUURLIJST

De Lepeleire, J., & Keirse, M. (N.N.). *Competenties in moeilijke situaties*. PowerPoint-presentatie van Acco. Gevonden op:

<https://www.acco.be/acco/download.ashx?id=7637f320-7006-4901-8749-275e4e889d3b>

Fiddelaers-Jaspers, R., (2006). *Hoe peuters en kleuters rouwen*. Gevonden op 18 mei 2017: http://www.peuterplace.nl/rouwverwerking/rouw_peuter_kleuter.htm

Keirse, M., (2002) *Kinderen helpen bij verlies*. Tielt: Lannoo

Keirse, M., (2017) *Helpen bij verlies en verdriet*. Tielt: Lannoo

Kind en gezin. (N.N.). Gevonden op 29 juni 2017:

<https://www.kindengezin.be/opvoeding/opvoedingsvragen/rouwen/>

Mariken, S., (2017). *Rouwen bij kinderen en jongeren: over het begeleiden van Verliesverwerking*. Amsterdam: Nieuwezijds

Missing You. (2000) *Rouw? Gevoelens*. Geraadpleegd op zaterdag 29 juni 2017, van <http://www.missingyou.be/kinderen/rouw>

Schippers, J. (z.d.). *Wat is rouw*. Geraadpleegd op zaterdag 29 juni 2017, van <https://rouwverwerking.mirro.nl/wat-is-rouw>

Severeyns, A. (z.d.). *Kleuterprofielen*. Geraadpleegd op zaterdag 29 juni 2017, van https://p.cygnus.cc.kuleuven.be/webapps/blackboard/content/listContent.jsp?course_id=_748036_1&content_id=_19137532_1

Vanden Abbeele, C., (2001). *Nu jij er niet meer bent*. Tielt: Lannoo

Vanden Abbeele, C., (2004). *Er zijn voor jou*. Tielt: Lannoo

Verliefde, E., Fiddekaers-Jaspers, R., (2005). *Ruimte voor verdriet*. Leuven: Acco

Worden, J. W/ (1982/1991/2002/2009). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner* (4th Edition). New York: Springer.

BIJLAGE

Bijlage 1: Interview Manu Keirse

Dinsdag 1 augustus 2017

Gaan we starten? We hebben al enkele boeken van u geraadpleegd en we weten ook dat u gespecialiseerd bent in rouwverwerking. Kunt u ook een beetje schetsen waarom u hiermee gestart bent en wat u hierrond al gedaan heeft?

Manu: Waarom ben ik daarmee gestart? Omdat ik eigenlijk vastgesteld heb dat heel veel mensen niet weten hoe ze er mee moeten omgaan. En ik heb nooit een boek geschreven om een boek te schrijven. Als ik aan een boek begon was het van: "Dat is een maatschappelijk probleem, dat is iets waar mensen mee worstelen. En ik moet wat ik kan, gebruiken om mensen daarbij te helpen."

Ik ben, toen ik 18 was, naar de universiteit gegaan en dat was toen de tijd niet. ik was de enige van mijn dorp die nog verder studeerde toen ik 18 jaar was. Toen in die tijd was dat niet zo evident. Ik kwam uit een gezin van elf kinderen, mijn ouders hebben nooit gestudeerd. Mijn moeder zei aan de bushalte van: "Ik ben van West-Vlaanderen, van hier naar Leuven gegaan. Zo ver ben ik in heel mijn leven nog niet geweest", zei ze. "En als ge daar zijt, vooruitkomen zal niet het belangrijkste zijn, maar vergeet nooit van waar ge komt. En alles wat ge leert moet ge toepassen op de mensen die de kansen niet gekregen hebben." Dat is altijd voor mij, een van de motoren geweest van: "Hoe kan ik mensen nu helpen met hetgeen dat ik weet?"

Ik ben als kind vier jaar misdienaar geweest in het dorp. Wij waren de enige misdienaars die toen in de straat een telefoon hadden. En de pastoor belde mij op als hij met de ziekenzalving naar mensen moest gaan, mensen die stervend waren. Ik ging met de bellende lantaarn mee in de slaapkamers van de gezinnen als kind. Ik heb dus heel veel mensen ook zien sterven. Ik heb heel veel verdriet gezien. Maar ook heel veel verbondenheid gezien tussen de mensen op die momenten. En dan heb ik altijd gezegd van: "Ik kijk waar ik verdriet zie en wat ik daar kan aan doen. En de vergeten groep zijn vaak kinderen geweest." Ik kan u daar duizenden voorbeelden van vertellen, van wat men met kinderen in die tijd deed.

Een moeder vertelde mij nog, zegt ze: "Ik heb ,euh, ik herinner me nog zegt ze, dat wij in de lagere school een klas hadden met ramen tot op de grond. Wij konden het leven van op de straat volgen via de klas. En onze onderwijzeres was daar vaak boos om, omdat wij meer met de straat bezig waren dan met wat er in de klas gebeurde. 200 meter voorbij onze school was de begraafplaats van de gemeente. En als de begrafenisstoet voorbij kwam, dan telden wij hoeveel mensen dat we kenden in die stoet. En diegene die het meest kende, was gewonnen. En op een donderdag passeerde er weer zo'n begrafenisstoet. En ik zei tegen de leerkracht: "Dienen meneer daar met zijn schoon kostuum, da's mijn papa!" En ik voelde mij de koningin van de klas, dat mijn papa in die rouwstoet liep. Het was de begrafenis van mijn moeder en ik wist het niet." Dus dat is wat men vroeger met kinderen deed. Men heeft die daar eigenlijk altijd buiten gehouden. En mijn boodschap is: ge moet de kinderen daar van jongs af aan al bij betrekken. Kinderen zijn daar mee bezig en zijn ook al geïnteresseerd.

Mijn jongste kleindochter was vijf jaar en ze komt hier op een zaterdagmiddag binnengestapt in mijnen bureau en ze doet de deur dicht. En dan zegt ze "Opa ik moet iets met u bespreken. Mijn mama heeft gezegd dat gij alles weet over de dood. Elk kindje heeft twee opa's. Ik heb ook twee opa's, maar opa Louis is dood opa, want die is in zijn bord gevallen." De schoonvader van mijn dochter heeft ooit een infarct gehad, lang voordat mijn dochter getrouwd was. En die is bij het avondeten voorover gezakt in zijn bord. "Hij is dood, want hij is in zijn bord gevallen." "Opa, hebt gij mijn opa Louis gekend?" Ik zeg: "ja." "Kunt gij mij dan vertellen over opa Louis? Dan leer ik die ook kennen en dan heb ik ook twee opa's." Ik zeg: "Liesje, ik zal je alles vertellen wat ik over opa Louis weet. Maar wie je daar veel meer kan over vertellen, dat is uw papa. Want opa Louis was de papa van uw papa." "Ik weet dat wel opa, maar mijn papa weet niets over de dood." (Lacht).

Het is grootouderdag op de kleuterschool. En al die grootouders worden uitgenodigd. En sommige kinderen hebben één grootouder, anderen hebben er vier. Kinderen stellen zich daar vragen bij en zijn daar mee bezig. Het is dus een themathiek die heel belangrijk is in de kleuterschool.

Ja, inderdaad. En, euh, heeft u een bepaald stramien om met kleuters die in rouw zijn om te gaan? Want ik hoor dat u daar al wel wat ervaring mee heeft opgedaan?

Manu: Wel mijn voornaamste boodschap is: "Wie is belangrijk voor de kleuters? De ouders, de grootouders en de kleuterleidster, dat zijn de belangrijkste." En, euh ik krijg heel vaak vragen van mensen van: "Ja, we hebben dat en dat voor gehad en ik wil met mijn kind naar een therapeut gaan." En ik zeg altijd: "Mensen, kom met mij praten en ik zal jullie helpen." Een kind dat iets vreemds meemaakt, verdriet meemaakt, moet je niet in een vreemde situatie brengen. Leer de kleuterleidsters en leer de ouders kinderen opvangen in die situatie. En de trooster is niet de therapeut, maar de troosters zijn de ouders. Pas op, ik weet dat psychologen mij dat vaak kwalijk nemen. Want die vinden euh, dat ik geen reclame maak voor de psychologen. Nee, ik maak reclame voor de kleuterleidsters die daar staan en voor de ouders die daar staan. En die moeten we helpen om die kinderen op te vangen. En die kinderen moeten niet in therapie als ze verdriet hebben, als hen iets overkomt. Want dit is normaal gedrag, van normale en evenwichtige mensen.

En heeft u dan ook al veel ervaring gehad met leerkrachten en hun verlies in de klas?

Manu: Ja ik heb, euh, zeker tien jaar lang in het laatste jaar kleuteronderwijs, in Heverlee een dag gaan lesgeven over omgaan met het verdriet van kinderen. En als die leerling kleuterleidsters dan hun stages deden en terugkwamen van hun stages, vroeg men mij soms om op een terugkomdag te komen voor hun vragen. En dan zeiden ze: "Wij hebben geen vragen over de kinderen, want met de kinderen erover praten, dat loopt evident. Het probleem zijn de volwassen leerkrachten en de ouders, die daar niet mee om kunnen. Maar met de kinderen is dat evident."

En heeft u dan ook enkele tips hoe leerkrachten met verlies kunnen omgaan?

Manu: Het eerste dat ze moeten doen is luisteren. Als ze goed geluisterd hebben, wat moeten ze dan doen? Luisteren. Als ze nog eens geluisterd hebben, dan moeten ze luisteren. En ik zeg altijd: "Mijn professoren zijn de kinderen, de volwassenen, de mensen in verdriet geweest. En we moeten daar naar luisteren en men moet daarvan vertrekken, van wat die meemaken. En niet vanuit de theorie. Mijn laatste boek, daar zit 40 jaar ervaring in. Ik geef heel veel concrete voorbeelden waarvan ik er eigenlijk nog honderden kan geven. Want dat boek is 320 bladzijden, maar het hadden er 2000 kunnen zijn, als ik alle voorbeelden die bij mij opkwamen er had ingezet. En eigenlijk zeg ik dat mijn professoren de mensen waren die in verdriet geweest zijn. Daar moet men naar luisteren, van daar moet men vertrekken. Natuurlijk, alles wat wetenschappelijk bestaat, daar heb ik ook over gelezen. Ik heb een hele wand met boeken over verdriet. En ik heb boven een hele kamer vol, een bibliotheekkamer. En ook op de zolder, alle wanden staan vol met boeken over verdriet. Ik heb daar zeer veel over gelezen. Maar mijn belangrijkste professoren zijn de kinderen, de ouders, de volwassenen in verdriet geweest.

En wat vindt u goede manieren om rond rouw te werken in de klas? Het is vooral luisteren en zijn er nog zaken die u zegt dat je kan doen?

Manu: Luisteren en onverwachte momenten. Ik ga je een heel concreet voorbeeld geven. In de tweede kleuterklas is er een jongetje Pieter, en de kleuterjuf zegt: "De tofste momenten in de klas vindt Pieter als ik een verhaaltje vertel." Hij zit aan het laatste tafeltje achteraan rechts in de klas maar als ze begint te vertellen dan zit hij met grote ogen en z'n mond open naar mij te kijken alsof hij elk woord wil inslikken dat ik vertel. Nadien komt hij vaak langs en zegt hij: "Juf dat vond ik weer keitof hé, wanneer ga je nog eens een verhaaltje vertellen?" En het is woensdagvoormiddag, 11 uur. En de juf zou een verhaaltje vertellen. En ze kijkt spontaan naar de kleine Pieter achteraan. Maar deze keer ziet ze hem niet. Hij gaat kopje onder, achteraan in de klas. En ze vertelt en vertelt en ze kijkt regelmatig zijn richting uit maar deze keer is hij niet te zien. En na een tijdje staat ze op en wandelt al vertellend door de klas tot achteraan bij het tafeltje van Pieter. En Pieter ligt voorovergebogen op zijn tafel met voor zich een grote witte zakdoek, die hij heel zorgvuldig opvouwt, onder zijn pull stopt en heel sterk tegen zichzelf aandrukt. Hij is helemaal bezig met zijn zakdoek. Maar de juf staat naast hem en zegt: "Pieter wat heb jij vandaag een grote mooie witte zakdoek. "Ja juf", zegt hij, "ik ben stilletjes in de slaapkamer van mama gegaan en ik heb hem gepikt uit de lade. Het is een zakdoek van mijn papa en ik wil die altijd en overal bij mij hebben." En de juf zegt: "Vertel eens." En Pieter vertelt een halfuur in de klas over zijn papa. Hij vertelt en hij weent en hij weent en hij vertelt. De papa van de kleine Pieter is 10 maanden van tevoren vermoord in de straten van Brussel. Thuis spreekt hij met geen woord over zijn papa. Hij kan het niet verdragen dat mama met betraande ogen rondloopt. Thuis geen woord, maar in de klas kan hij over zijn papa praten bij de juf. En wanneer? Op het moment dat hij zich veilig en in zijn sas voelt, het moment waarop de juf een verhaaltje vertelt. Dan voelt hij zich veilig want dat vindt hij het tofste moment. En dan komt het verhaal van zijn papa boven. En kinderen hebben veiligheid nodig om in hun verdriet te kunnen komen. Wat moet je in de klas doen: de kinderen veiligheid, warmte en aandacht geven. Als dat gebeurt, dan zullen de kinderen wel hun

moment kiezen om met hun verhaal naar de leerkracht te gaan. Voor ouders is dat niet altijd gemakkelijk omdat kinderen er thuis niet veel over praten maar dit wel doen tegen de leerkracht in de klas. Waarom is dat? Omdat thuis het oord van verdriet geworden is. Een onveilige en onbekende plaats. In de klas is het dezelfde juf en dezelfde kinderen. Ze zitten op dezelfde plaats. En het meest vertrouwde is wanneer de juf een verhaaltje vertelt. En net op dat moment komt zijn verhaal boven. En daarom vind ik kleuterleidsters zo cruciaal voor kinderen. En zeker voor kinderen in verdriet. Want die hebben een enorm belangrijke rol. Die kinderen hebben geen psychotherapeuten nodig, die hebben warme kleuterleidsters nodig.

En zou u de rouwverwerking bij 2,5-jarigen en 6-jarigen ook op een andere manier aanpakken?

Manu: Ja, in dat boek beschrijf ik per jaar van kinderen wat er belangrijk is. Je moet weten dat op twee jaar en een half, kinderen volop in ontwikkeling zijn. En het denken van kinderen is nog niet ontwikkeld. Kinderen kunnen nog niet verstaan en nog niet begrijpen. Kinderen van zes jaar die zijn in staat om te begrijpen wat volwassenen begrijpen. Ge kunt hen dat uitleggen en die kunnen verstaan zoals volwassenen. Zij zijn nog niet volwassen, maar ze kunnen wel verstaan zoals volwassenen. Ze kunnen niet hun emoties uiten zoals volwassenen die uiten. Maar volwassenen, vooral de mannen, kunnen ook hun emoties niet uiten. Ze zijn kinderen gebleven op dat vlak. Kinderen voelen wel emoties, maar vertellen wat ze voelen dat kunnen ze nog niet. Dat leren ze geleidelijk aan. En men denkt van kinderen van twee en een half jaar oud: 'die beseffen dat toch niet.' Dan denk ik, stel nu dat mama of het broertje sterft. Hoe kan dat nu dat een kind dat niet beseft, dat die weg is uit dat gezin? Kinderen beseffen dat wel, maar men heeft kinderen er lang buiten gehouden.

Wat moet men dan vertellen aan kinderen? Ten eerste moet men aan kinderen vertellen: "Als ge dood zijt, dan is dat voor altijd. Je komt nooit meer terug." Kinderen denken, ze hebben op televisie gezien dat er iemand doodgeschoten wordt en die dooie staat twee minuten later weer recht. Of ze spelen krijgertje en schieten elkaar dood en die dooie staat twee minuten later weer recht en speelt weer verder. Kinderen denken dat de dood maar even is. Je moet aan kinderen vertellen dat de dood voor altijd is. Ge moet aan kinderen zeggen: "Als ge dood zijt, dat uw lichaam dan niet meer functioneert." Er zijn bijvoorbeeld kinderen die zeggen: "Mama is nu naar de hemel gegaan." Een alert kind zei: "Als ge dood zijt, kunt ge dan nog gaan?" Men moet zeggen: "Het lichaam functioneert niet meer." Men moet niet aan kinderen vertellen dat mama nu een sterretje is aan de hemel. Een kind zei op een bepaald momenten "Meneer, mag ik u nu eens iets vragen? Mama zegt da gij alles weet over de dood. Bestaan er van die grote auto's waar ze met grote kisten in zo (horizontaal) kunnen rijden naar de hemel? Want mijn oma is nu een sterretje aan de hemel. Hoe is mijn oma daar gekomen?" Dat zijn nonsens die men vertelt aan kinderen. Men moet aan kinderen de waarheid vertellen. Ik leer mensen altijd dat je aan kinderen moet zeggen: "Doodgaan, dat is verhuizen van de buitenwereld naar het hart van alle mensen die van je houden. Een lichaam kan je begraven en cremieren. Maar een persoon is meer dan zijn lichaam. En die persoon verhuist naar het hart van de mensen die er van houden." En daar moet men kinderen dan vragen over laten stellen. En men vertelt op die manier de waarheid aan kinderen. Je moet eens kijken wat wij in die wereld doen als wij kinderen geen uitleg geven hé.

Oma is gecremeerd. Kinderen hebben geleerd dat ze ver van de brandende kachel moeten blijven. En die grote mensen hebben nu oma in de kachel gesmeten. Dat is niet oma dat gecremeerd is, dat is het lichaam van oma dat gecremeerd is. En oma heeft haar lichaam niet meer nodig als ze dood is. Een kind zei tegen de kleuterjuf: "Nu dat mijn papa dood is, heeft mijn mama vaak veel verdriet. En ze is soms boos dat ze nu alles alleen moet doen. Omdat papa er nu niet meer is en we moeten alles alleen doen. En omdat ze zo boos is op papa heeft ze hem in de kachel gesmeten. Papa is gecremeerd en ik ben bang als ik iets verkeerd doe dat ze mij bij mijn haar zal pakken en mij ook in de brandende kachel zal smijten." Dat is de fantasie van jonge kinderen die geen uitleg krijgen.

Stel nu dat we in de klas staan en er is bij ons een kindje dat zegt dat zijn mama een sterretje in de hemel is, mogen wij dan als kleuterjuf hier op ingaan?

Manu: Je moet dat niet tegenspreken. Als kinderen dat zeggen, moet je dat laten. Je moet het dan niet zelf vertellen. Als kinderen vragen stellen, dan moet je aan kinderen eerlijke en correcte antwoorden geven en geen verhalen over sterretjes.

Dat is waar en ook tegen kindjes van 2,5 jaar?

Manu: Ja, ook tegen kindjes van 2,5 jaar. Ze stellen vaak de vraag: "Vanaf wanneer kunnen kinderen verdriet ervaren? Vanaf wanneer kunnen die dat weten?" Awel, vanaf het moment dat kinderen in staat zijn om iemand als een vertrouwde persoon te herkennen. Na een maand of zes/zeven. Die weten natuurlijk niet wat er aan de hand is. Je moet je voorstellen, mama doet een miskraam en is heel verdrietig. Wat gebeurt er? De gelaatsuitdrukking van die mama, die voor het kind vertrouwd is, die verandert. Die bewegingen worden hoekiger, ze heeft wat minder geduld en kinderen voelen dat. Men ziet het gedrag van kinderen veranderen vanaf de leeftijd van zes/zeven maanden. In de zin van hun voedings-, slaap- en hun weengedrag verandert. De kinderen weten natuurlijk niet wat er aan de hand is. Maar die voelen verandering in hun omgeving. En vanaf het moment dat men dat aan kinderen kan uitleggen, moet men dat ook uitleggen.

We zijn er zelf dan ook al heel veel mee bezig geweest en zijn overlaatst nog naar het huisvandeMens geweest. Zij hebben heel veel van die rouwkoffers of troostkoffers. Is dat ook nuttig om daarmee te werken of niet?

Manu: Dat is nuttig, maar ik vind een kleuterjuf veel nuttiger (lacht). Ik moet zeggen, euh, die koffers... Sommige mensen willen zich aan een koffer vasthouden omdat ze, zelf niet de confrontatie durven aangaan en ze weten niet hoe dat moet. Als die koffer helpt om goed te communiceren met die kinderen vind ik dat goed. Maar een goede kleuterjuf heeft voor mij zelfs zo'n koffer niet nodig. Die kan daar op een andere manier mee om. Die kleuterjuf van bij Pieterke in de klas, wiens papa vermoord is, die moet niet met zo'n koffer aandraven. Die moet naar Pieter gaan en zeggen: "Pieter, vertel eens."

Als het kindje daar zelf niet over wilt praten... wat moet je dan doen?

Manu: Dat moet je dan gewoon zo laten. Bij kinderen komt dat terug op elk kruispunt van hun leven. En er zijn een aantal belangrijke dingen die mensen daarin moeten weten. Die heb ik ook beschreven in mijn boek. Ik kom een politieman tegen van 37 jaar. Die man zegt: "Mijn vader is gestorven toen ik 2 jaar oud was. Mijn hele leven ben ik vreselijk kwaad op hem geweest. Hoe kon die nu een kind op de wereld zetten dat op tweejarige leeftijd aan zijn lot overgelaten wordt? Bij het begin van elk schooljaar moesten wij de naam en het beroep van onze ouders invullen op een blad papier. Ik was elke keer kwaad op die leraars, maar ook op mijn vader omdat ik mij weer de mindere van de klas moest voelen omdat ik de enige zonder vader was. Ik heb mij nooit op mijn studies kunnen concentreren. Al mijn kwaadheid ging naar mijn vader en die leerkrachten die mij elke keer weer de mindere van de klas maakten. Ik ben dan maar politieagent geworden. Daar moest je niet voor studeren in die tijd. Ik ben nooit naar de begraafplaats van mijn vader geweest. Ik heb zelf vier kinderen en als die iets vragen over hun grootvader, dan zeg ik dat ik over die kerel niet wil praten. Tot nieuwjaarsdag. Ik zat toen naast mijn broer. Hij is 11 jaar ouder dan ik. Die was 13 toen mijn vader stierf. Mijn broer vertelde mij dat hij zich nog heel concreet herinnert hoe dat vader twee uur voor hij stierf, hij is aan kanker gestorven, bij zich geroepen heeft en zei dat hij hem iets wilde vragen. "Wilt gij een beetje een papa proberen te zijn voor onze kleine? Ik wil dat dat manneke ook nen toekomst en een leven heeft en ik kan niet meer." En hij zegt: "Mijn broer heeft me inderdaad altijd bevaderd. Mijn moeder moest altijd heel hard werken omdat ze alleen instond voor het gezin. Ze moest 's morgens vroeg weg en was 's avonds weer laat thuis. Mijn broer maakte mijn boterhammen voor school klaar, hielp mij met mijn schoolwerk, besliste welke programma's ik mocht kijken op televisie, hoe laat ik naar mijn bed moest. Hij heeft dat eigenlijk wel goed gedaan, streng maar goed. Had hij mij toch maar eens 35 jaar vroeger verteld dat mijn papa zo van mij gehouden heeft. Mijn leven zou er helemaal anders uitgezien hebben. Sinds ik dat weet, ben ik al 15 keer naar de begraafplaats gegaan, heb ik al uren met mijn kinderen gepraat over hun grootvader, heb ik mij ingeschreven om volwassenenonderwijs te gaan volgen en eindelijk iets met mijn talenten te doen." Niemand heeft er aan gedacht om tegen die jongen te vertellen dat zijn papa hem graag gezien heeft. Dat zijn zo van die cruciale dingen die kinderen nodig hebben.

Het rouwproces, verschilt dat hard van volwassen en kinderen of zijn er veel gelijkenissen?

Manu: Eigenlijk ervaren kinderen evenzeer verdriet als volwassenen. Het zijn eerst kinderen en dan rouwen ze pas. En er zijn een aantal belangrijke verschillen. Op een bepaalde leeftijd kunnen kinderen de hele situatie nog niet bevatten. Kinderen uiten vaak hun emoties op een heel explosieve manier. Een kind kan eerst huilen en twee minuten later zijn tranen drogen en weer spelen. Kinderen spelen soms. Hij zegt: "mama is dood" en het kind gaat gewoon weer spelen. En die ouders die zeggen: "Dat kind heeft dat niet gesnapt." Jawel, wat doen volwassen mensen vaak? Dat is zich op hun werk gooien, als ze iets te moeilijk vinden. Kinderen doen juist hetzelfde, maar dat dagelijks werk van kinderen dat is spelen. Dus die gooien zich op hun spel en die zijn bezig in hun spel.

Euh je ziet ook.. Als kinderen hun ouder verliezen aan de dood, dan moet je weten, kinderen zijn 50 procent kwijt van hun houvast in het leven. Je moet eens een huis zien en 50 procent van de fundamenteen weggraven. Dat zal instorten he. Maar bij kinderen ziet men niet wat dat bij hen betekent. Men is er altijd vanuit gegaan: de kindertijd dat is het koninkrijk waar niemand sterft, maar kinderen zien dat op de televisie. Die zijn daarmee bezig, stellen zich daar vragen over. Kinderen kunnen het niet verstaan en niet plaatsen en als ze daar vragen over stellen bij volwassenen: Oei, dat is dan de reactie. Dit zijn normale vragen van kinderen. Maar daar moet je mee omgaan he.

Ik herinner mij nog dat mijn kinderen 2 en 4 jaar waren. Ze kwamen hand in hand naar mij toe en vroegen: "Papa als gij dood gaat, wie gaat er dan voor ons zorgen?" En ik was toen nog geen 30 jaar oud. Wat zeggen ouders dan? "Dat zal niet gebeuren, dat zal niet gebeuren!" Dan denken die kinderen: "Waarom begint mijn papa nu te liegen? Waarom begint mijn papa nu zo angstig te reageren?" Ik heb toen gezegd: "Kindjes, mensen die gaan dood omdat ze heel erg ziek zijn en niet zoals jullie zoals een griep kunnen hebben, maar met een véél ernstigere ziekte of door een ongeluk. Maar papa is nu niet ziek en papa zal zijn best doen om niet te verongelukken. Maar ik kan u niet beloven dat ik niet dood zal gaan voordat jullie groot zijn. Maar normaal blijven papa's en mama's leven tot de kinderen groot zijn, maar ik kan jullie niet beloven dat dat zal gebeuren. Maar moest dat gebeuren, dan is mama er om voor jullie te zorgen. Toen kwam de tweede vraag: "Maar papa, wat als mama dan ook dood gaat?" Toen heb ik het weer zo uitgelegd, dat dat meestal niet gebeurt, maar dat ik dat niet kan beloven dat wij niet alle twee zullen doodgaan, want ze zijn nog zo klein en hebben ons nog nodig. Maar hoogstwaarschijnlijk zal dat niet zo zijn. Maar moest dat nu zo zijn, wat zouden jullie dan willen? Ze moesten nog geen minuut erover nadenken en zeiden: "Dan gaan we bij Christa en Leo wonen, want die hebben ne leuke zolder met veel leuk speelgoed." Ik zei: "Awel kindjes, we gaan dat met Christa en Leo bespreken en als die dat goed vinden, dan zetten we een brief op de schouw met het adres van Christa en Leo in. En moest dat ooit gebeuren, dan geeft ge die brief aan den eerste grote mens die komt en die brengt jullie daar naartoe en dan mogen jullie daar wonen." En vanaf het moment dat die brief op de schouw lag, was het voor de kinderen geen probleem en was't in orde. (lachen) We moeten kinderen au sérieux nemen. Ik beschrijf ook in mijn boek een 8-tal verschillen tussen kinderen en volwassenen op een heel gedetailleerde manier.

Zijn er nog bepaalde noden in verband met de rouwverwerking? Want er zijn al heel veel rouwkoffers uitgebracht en heel veel prentenboeken en wij wilden graag iets vernieuwend doen met de bachelorproef. Dus wij zijn eigenlijk op

zoek naar wat de mensen of de leerkrachten nog nodig hebben om daarmee aan de slag te gaan met de kleuters.

Manu: Het belangrijkste dat ge nodig hebt, is kennis. Ik vind het onverantwoord dat men iemand voor de kleuterklas laat staan die niet geschoold is met het omgaan met verdriet, want kinderen die komen met hun verdriet. Het belangrijkste dat ze nodig hebben, is kennis. Die koffer is niks waard als ge geen kennis hebt. En kennis geeft u zeker een vertrouwdheid. Stel u voor.. Jullie zijn nu met de auto gekomen, stel dat je met de auto naar mij moet rijden en dat ge niet kunt rijden? Ja dat gaat niet he. Dan zit je met keiveel angst achter het stuur. Dan heb je kennis van de auto nodig en je moet leren rijden. En als ge die twee dingen niet hebt, gaat dat niet.

Als ge met verdriet van kinderen wilt omgaan, wat heb je dan nodig? Kennis over wat verdriet met kinderen doet en daar leren mee omgaan. En dit is heel belangrijk. Ik weet dat ik ooit tegen Frank Vandenbroucke, de minister van onderwijs, heb gezegd: "Frank, dit moet een vak worden op de school vanaf de kleuterklas tot de universiteit. Zodanig dat iedereen daaruit leert." En dan kan men een koffer gebruiken, maar een koffer gebruiken zonder kennis, dat gaat niet. Waar leren kleuterleidsters dat? Jullie met drie zijn er nu mee bezig, maar je moet morgen eens aan al uw leerlingen van de klas vragen van: "Wat denken jullie waarmee wij met het onderwijs bezig zijn?" Ze krimpen ineen van de schrik omdat ze daar bang voor zijn.

Mijn jongste dochter is kinderpsychiater. In haar laatste jaar kinderpsychiatrie moesten ze een voorstelling maken en dat voorstellen. Ze zei: "Papa ik ga mijn eindwerk maken over wat kinderpsychiaters moeten weten over rouwen en verdriet van kinderen." Haar collega's die zeiden: "Lien, zijde gij op uw kop gevallen? Wij moeten daar allemaal komen naar luisteren." Ze waren er doodsbang voor. Kinderpsychiaters, artsen die tot hun 30 jaar gestudeerd hebben, die wisten daar niets over.

Het belangrijkste dat kleuterleidsters nodig hebben, is kennis daarover. En je moet eens proberen om met uw directie daarover te praten. Ik ben benieuwd hoe ze gaat reageren. Onlangs zei een onderwijzeres mij, die lesgeeft in het vierde studiejaar, die zei mij: "Ik ging naar het bos met mijn klas en ik wou de straat oversteken in het dorp en er was een kind en die riep: "Juf niet overgaan, niet overgaan!" Ze zei: "Waarom mag ik nu niet overgaan? Het is hier veilig." En dat kind zei: "Nee, daar woont een begrafenisondernemer aan de overkant van de straat en heel die venster staat vol met kisten en vol met dode mensen." Die kinderen waren doodsbang. En ze zegt: "Ik bespreek dat met de directie van de school en zeg dat ik met die kinderen eens op bezoek moet gaan bij de begrafenisondernemer want die zijn doodsbang om aan die kant van de straat te lopen." "Niet doen, dat is traumatisch voor die kinderen", zei de directie. Ze werd het verboden.

Er was onlangs een man die ALS heeft, dat is een ziekte zoals multiple sclerose, maar veel zwaarder waar geen echte behandeling voor is en je gaat daar aan dood. Die man had 2 jonge kinderen. Die man zegt op een bepaald moment: "Vanaf het moment dat ik helemaal verlam en begin te stikken, dan wil ik euthanasie." Ik ben verschillende keren bij die mensen thuis geweest en die kinderen waren 7 en 8 jaar toen die ziekte begon. Hij zegt: "Ik weet niet wat ik met de kinderen moet." Ik heb hem gezegd dat hij het aan de kinderen moet vertellen wat er aan de hand is, zeggen dat het een ziekte is waarvan je dood gaat maar nog niet onmiddellijk. Je moet dat uitleggen aan de kinderen en hen bij elk stadium betrekken. En toen hij dan beslist heeft dat hij euthanasie wilt, voordat hij stikt, was het waarschijnlijk een jaar verder. Hij kon eerst

nog goed praten maar niet goed meer eten, moest nog aan een apparaat en sonde, het volgende stadium was waarschijnlijk stikken. En hij wilt euthanasie en hij zegt: 'We gaan de kinderen naar de grootouders brengen.' Ik zeg: "Nee, je moet de kinderen erbij laten zijn." En dan heb ik dat met de kinderen besproken dat papa niet wilde stikken, dat ze weten dat papa van die ziekte zal doodgaan en dat papa dat moment van doodgaan zelf wil bepalen. Ik heb die kinderen allerlei vragen laten stellen waarbij de moeder en vader erbij zaten. De eerste vraag die ze mij dan stelden was: "Wat voelt papa dan, als hij dood is?" Ik zei: "Als papa dood is, voelt hij niks meer. Maar jullie voelen verdriet, papa niet meer. Papa is dood. "Die kinderen zijn bij de euthanasie aanwezig geweest, er is niets bedreigend aan. De dokter geeft een spuitje, waardoor de spieren verlammen en een tweede spuitje doet het hart stilvallen. Dat wordt op een heel mensvriendelijke manier gedaan. Papa is thuis opgebaard geweest. De mama zei mij nadien: "Ik zou alles tegenovergesteld gedaan hebben, van wat gij gezegd hebt, maar het is zo verbindend geweest. Het heeft mijn kinderen zoveel deugd gedaan. En ze waren zo opgelucht dat er niets achter hun rug gebeurd is."

Wij willen u heel erg bedanken voor uw tijd en voor het zeer interessante gesprek.

Bijlage 2: Draaiboek

Draaiboek bij een overlijden

Dit draaiboek kan als basis gebruikt worden (mits enkele aanpassingen) bij een overlijden.

0. Verwacht 'overlijden'

- Levensbedreigende ziekte
 - Voer met de kleuters een kringgesprek. Je kan hierbij gebruik maken van 'Joop de Microob en zijn slechte vrienden'. Normaal gezien heeft de dokter de juiste medicatie voor 'Joop de Microob', zodat hij weer weg kan gaan uit je lichaam en je je weer beter voelt. Bij (de naam van de persoon met de ziekte) heeft Joop de Microob ook heel slechte vrienden meegenomen, waarvoor de dokter geen medicijnen heeft.
 - Bij verdere vordering van de ziekte kan je 'Joop de Microob' gebruiken om de veranderingen van de ziekte met de kinderen te bespreken.
 - Voor de rest sta je als juf altijd paraat om kleuters te woord te staan bij hun vragen of bedenkingen. Wanneer kleuters iets willen doen, laat je dit ook gebeuren.
 - Je kan bijvoorbeeld een 'ik denk aan jou' kaarsje aansteken in de klas.
- Kritieke toestand
 - Leg de situatie uit aan de kleuters.
 - Bij een comateuze toestand kan je het voorbeeld van 'krijgers' vertellen. Doordat (naam) een ongeval heeft gehad, is hij heel ernstig gewond geraakt. Daarom moeten de krijgers in zijn lichaam hem weer proberen beter te maken. Hiervoor moet (naam) veel slapen, zodat de krijgers goed aan het werk kunnen. Soms kunnen deze krijgers (naam) weer beter maken, maar soms kunnen ze niet genoeg helpen.
 - Voor de rest sta je als juf altijd paraat om kleuters te woord te staan bij hun vragen of bedenkingen. Wanneer kleuters iets willen doen, laat je dit ook gebeuren.
 - Je kan bijvoorbeeld een 'ik denk aan jou' kaarsje aansteken in de klas.

1. Het bericht komt binnen

- Buiten de schooluren:
 - Bericht wordt meegedeeld aan de directie.
 - o Indien (klas)leerkracht eerst op de hoogte is, verwittigt hij/zij de directie.
 - Controleer de melding, wanneer het bericht niet afkomstig is van de familie of andere bevoegden.
 - Informeer naar het wie, wat, waar en hoe het gebeurd is.
 - Verzamel de gegevens van de contactpersonen die bereikbaar zullen zijn de komende dagen.
 - Directie brengt het schoolteam op de hoogte:
 - *Bij het overlijden van een leerling:* directie neemt telefonisch contact op met de leerkrachten en ouders van klasgenoten.
 - *Bij het overlijden van een ouder:* directie neemt telefonisch contact op met de klasleerkracht en mailt het schoolteam.
 - *Bij het overlijden van een grootouder:* directie neemt telefonisch contact op met de klasleerkracht.
 - *Bij het overlijden van een broer/zus:* directie neemt telefonisch contact op met de klasleerkracht(en) en mailt het schoolteam.
- Overdag:
 - Directie meldt het nieuws aan de betrokken klasleerkracht(en).
 - o Indien mogelijk brengt de klasleerkracht het betrokken kind op de hoogte.
 - Organiseer een overlegmoment met het schoolteam, indien het om een overlijden gaat van een leerling, broer/zus.
 - Directie waarschuwt afwezige collega's.
 - Maak een brief op, om met de ouders mee te geven (zie brief ouders).

2. Samenkomst met leerkrachtenteam

- Directie schetst de situatie nog eens duidelijk aan het schoolteam.
 - o Breng het bericht over zonder eromheen te draaien.
 - o Neem voldoende tijd voor emoties.
- Overlopen van het draaiboek (stappen overlopen).
- De school gaat na wie geïnformeerd moet worden, door wie en op welke manier.
 - o Personeel
 - o De klas van de leerling
 - o Familieleden; broertjes, zusjes, neven en nichtjes
 - o Ex-klasgenootjes (dubbelaars)
 - o Vrienden in andere klassen
 - o Ouders, oudercomité
 - o Schoolbestuur
 - o CLB
- Maak afspraken voor het bekendmaken aan de kinderen.
 - o Dit gebeurt best door de klasleerkracht.
 - o Indien de klasleerkracht te emotioneel is om de boodschap over te brengen, moet de directie/zorgjuf ingeschakeld worden.

3. Op de hoogte brengen van de klasgroep

- Klasleerkracht vertelt het hoe, waar, wanneer van de gebeurtenis.
- Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe, welke effecten kun je verwachten?
- Breng het bericht over zonder eromheen te draaien, wees eerlijk.
- Geef in eerste instantie de hoofdnoodzakelijke informatie.
- Neem voldoende tijd voor emoties.
- Praat over het gebeurde, het slachtoffer,...
- Er is ruimte voor verdriet en vragen.
- Neem genoeg tijd om naar alle kleuters te luisteren.
- Maak hen duidelijk dat ze altijd met hun verhaal bij jou terecht kunnen.

4. Contact met de familie

- De eerste dag wordt er contact opgenomen met de familie met de vraag of bezoek gelegen komt.
 - o Indien dit past voor de familie, komt de directie met de klasleerkracht op bezoek.
- In een eerste bezoek zal er vooral rond gevoelens gesproken worden.
- Bij een eerste of eventueel een tweede bezoek worden afspraken gemaakt rond:
 - o Wanneer begrafenis/crematie?
 - o Wordt de aanwezigheid van de leerlingen en/of leerkrachten op prijs gesteld?
 - o Wordt een activiteit op de uitvaart op prijs gesteld?
 - o Is er een gelegenheid tot afscheid nemen en condoleren op een tijdstip voorafgaand op de begrafenis/crematie?
 - o Welke informatie mag van de familie bekend gemaakt worden?
 - o Welke andere wensen liggen er bij de familie?

5. In orde brengen van de stille ruimte met de tranenkast

- Zie overzicht tranenkastje

6. De dag nadien

- Indien het een leerling is van de school:
 - o Organiseer een viering met de klas van de betrokken leerling. Op deze viering worden ook de ouders van de betrokken leerling uitgenodigd.
 - o Laat het symbool van het kind in de klas zichtbaar hangen.
 - o Bedenk met de klas hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto, kaars, bloemen, attributen van het kind, geliefd speelgoed en dergelijke.
 - o Leerkrachtenteam: het is belangrijk dat ze de eerste dagen na schooltijd nablijven om met elkaar van gedachten te wisselen.
- Maak kennis met de stille ruimte en het tranenkastje. Bespreek met de kinderen wat ze graag in het tranenkastje zouden zien liggen.
- Houd rekening met de reacties van de kinderen. Verdriet en vrolijkheid wisselen elkaar vaak af.
- Creëer een herinneringsplek in de klas.
- De vaste momenten blijven behouden.
- Indien het een leerling van de school is, de andere klassen eventueel kennis laten maken met het tranenkastje.

7. Volgende dagen tot en met de uitvaart

- Bereid de kinderen voor op de begrafenis:
 - o Bereid de leerlingen klassikaal voor op het afscheid en leg ze uit wat ze hierbij kunnen verwachten.
 - o De kinderen kunnen in overleg met de ouders van de overledene een aandeel hebben in de uitvaart.
 - o Houd rekening met cultuurverschillen.
- Contact met de ouders is heel belangrijk om te weten te komen wat de noden bij het betrokken kind zijn.

8. Nazorg

- Na de begrafenis:
 - o Neem de dagen erna ruim de tijd om over de begrafenis te spreken.
 - o Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen (trankenastje).
 - o Geef de overledene een plaats in de school en in de klas.
- Laat alles van het overleden kind aanwezig in de klas.
- Besteed aandacht aan speciale dagen.
- Blijf contact opnemen met de familie.
- Overhandig de persoonlijke spullen van het overleden kind aan de ouders.
- Het is belangrijk dat een kind weet dat het zich mag uiten.
- Bij enkele kinderen kan de rouwreactie pas weken later komen, let op deze signalen.
- Let speciaal op kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
- Rond aan het einde van het schooljaar iets af met de klasgenootjes van het overleden kind.

9. Administratie

- Schrijf de overleden leerling uit als leerling.
- Blokkeer onmiddellijk uitgaande post.

Bijlage 3: Brief (verwacht overlijden)

Aan de ouders van de 5-jarige kleuters,
van juffrouw Annemie Vermeiren

De vrolijke regenboog, 4 januari 2018

Beste ouders

Zaterdag is Bart, de papa van Julie, een klasgenootje van uw zoon/dochter, in het ziekenhuis overleden. Hij heeft een lange en oneerlijke strijd tegen een verschrikkelijke ziekte moeten opgeven.

Juffrouw Annemie en het ganse team van onze school proberen Julie en haar klasgenootjes zo goed mogelijk te begeleiden in deze moeilijke periode.

Met deze brief willen we u als ouder ook inlichten, zodat u, wanneer uw kind hierom zou vragen, hier thuis ook de nodige aandacht en zorg aan kan schenken.

Op vraag van Bart zelf, de klasjuf en de directie, willen we de klas van Julie de kans geven om bij de uitvaartplechtigheid van aanstaande donderdag om 10.00u aanwezig te zijn.

Ouders die graag zelf met hun kind de plechtigheid willen bijwonen, hoeven hun kind donderdagmorgen niet naar school te brengen, maar laten hun kind na de viering aansluiten bij het schoolgebeuren.

Juffrouw Annemie zal zelf met de aanwezige kleuters een gedeelte van de viering bijwonen en nadien nog een kort moment van afscheid samen met de klas voorzien.

Ouders die liever hun kinderen niet naar de plechtigheid laten gaan, brengen juffrouw Annemie mondeling of schriftelijk op de hoogte. Deze kleuters worden tijdens de viering opgevangen door juffrouw Liesbeth.

In elk geval willen wij als school ons diepste medeleven betuigen aan de mama van Julie en uiteraard ook aan familieleden en naasten. Wij staan met de ganse school klaar om hen te steunen tijdens deze moeilijke periode.

(Naam)

Directeur

(Naam)

Directeur lagere school

(Naam)

Directeur kleuterschool

Bijlage 4: Brief (onverwacht overlijden)

De vrolijke regenboog, 4 januari 2018

Beste ouders

Gisteravond was Arno, een kleuter uit de vlinderklas, samen met zijn ouders betrokken bij een verkeersongeval. Hierbij liet Arno het leven.

Het nieuws heeft ons allen aangegrepen. We denken in de eerste plaats natuurlijk aan de ouders en grote broer van Arno. Maar ook aan alle vrienden en de hele klas van Arno.

Vandaag hebben de leerkrachten de kinderen op de hoogte gebracht van dit pijnlijke verlies. Op school krijgen de kinderen ruim de kans om hun verhaal en verdriet kwijt te kunnen. Geven jullie thuis ook de kans om hier openlijk over te kunnen praten?

Wij willen uitdrukkelijk vragen om de ouders van Arno de rust te geven die ze nodig hebben. Mogen we dan ook van u vragen om alleen met de school contact op te nemen, indien nodig. We houden u via uw kind op de hoogte van verdere praktische afspraken.

Wij zullen Arno blijven herinneren als iemand die altijd blij en vrolijk was op onze school. Als school willen we elkaar en de familie steunen in deze moeilijke tijd.

Wanneer we weten hoe we met de school afscheid zullen nemen van Arno, geven we deze informatie door.

In elk geval willen wij als school ons diepste medeleven betuigen aan de ouders van Arno en uiteraard ook aan zijn broer Ward en de familieleden bij ons op school. Wij staan met de ganse school en in overleg met de familie klaar om hen te steunen in deze moeilijke periode.

(Naam)

Directeur

(Naam)

Directeur

lagere school

(Naam)

Directeur

kleuterschool

Bijlage 5: Wat geven/doen we als school bij overlijden van:

Broer of zus	<ul style="list-style-type: none"> ○ krans ○ deelnemingskaart ○ 1 grote ballon (klas) ○ kaars ○ knuffel (in klashoek) ○ roos (begrafenis) ○ knutselwerkje kinderen klas
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> ○ krans ○ deelnemingskaart ○ 1 grote ballon (klas) ○ kaars ○ roos (begrafenis) ○ knutselwerkje kinderen klas
Ouder van een leerling	<ul style="list-style-type: none"> ○ krans ○ deelnemingskaart ○ 1 grote ballon (klas) ○ kaars ○ knutselwerkje klas ○ knuffel (in klashoek)
Leerkracht	<ul style="list-style-type: none"> ○ krans ○ deelnemingskaart ○ kaars ○ roos (begrafenis)
Kind van een leerkracht	<ul style="list-style-type: none"> ○ krans ○ deelnemingskaart ○ kaars
Ouders/broer/zus van de leerkracht:	<ul style="list-style-type: none"> ○ krans ○ kaart
Grootouders/ander familielid leerling	<ul style="list-style-type: none"> ○ deelnemingskaart

Bijlage 6: Tranenkastje

Tranenkast

De tranenkast is een kast waarin heel wat materialen liggen waarmee de kleuters aan de slag kunnen om met hun verdriet om te gaan. Wanneer een kleuter moeilijk over zijn verdriet kan praten, is het aan te raden om gebruik te maken van de tranenkast.

 <p>Knutselmaterialen</p>	<p>Stickers, glitters, stiften, kleurtjes, pomponnetjes , ...</p> <p>Hiermee kunnen ze allerlei zaken versieren.</p>
 <p>Herinneringsdoosje</p>	<p>In dit doosje kunnen de kleuters allerlei materialen stoppen die hem/haar doen herinneren aan de overleden persoon. Ze kunnen dit doosje versieren naar hun eigen wensen. Dit is voor hen persoonlijk.</p>
 <p>Elektrisch theelichtje</p>	<p>Wanneer de kleuters nood hebben om een kaarsje aan te steken, kunnen ze het kaarsje zelfstandig aanzetten en zo denken aan de overledene.</p>
 <p>Fotokaders</p>	<p>Ze kunnen de fotokaders versieren met de knutselmaterialen uit de kast. Hierop kunnen ze ook een foto van de overledene kleven.</p>
 <p>Knuffels</p>	<p>Knuffels die hen troost kunnen bieden. Ze kunnen tegen de knuffels ook hun gevoelens vertellen wanneer ze het niet tegen de juf durven te vertellen.</p>

 <p>Sleutelhangers</p>	<p>Dit kunnen ze ergens aanhangen om altijd bij zich te hebben. In de sleutelhanger stop je een foto van de overledene of een tekening die je aan hem/haar doet denken.</p>
 <p>Maskers</p>	<p>Wanneer ze moeilijk over hun gevoelens kunnen praten, kunnen ze een masker uitkiezen en dit versieren. Aan de hand van de gekozen maskers kan er een gesprek rond gevoelens op gang komen.</p>
 <p>Mandala</p>	<p>Dit kunnen ze inkleuren om tot rust te komen.</p>
 <p>Klei</p>	<p>De kleuters kunnen experimenteren met de klei of iets maken met klei voor de overledene. Hierin kunnen ze hun gevoelens de vrije loop laten.</p>
 <p>Schoendoos</p>	<p>Hiervan kunnen ze samen met de klas een herinneringsdoos knutselen. Ze kunnen in de doos tekeningen leggen of spullen die hen doen denken aan de overledene. Deze worden na enkele dagen weer samen met de kleuters bekeken en besproken.</p>
 <p>MP3-speler</p>	<p>Hierop staat de muziek (zie website). Ze kunnen hier zelfstandig en in alle rust naar luisteren wanneer ze er behoefte aan hebben. Hiervoor gebruik je best een hoofdtelefoon in plaats van oortjes.</p>
 <p>Materialen voor dromenvanger</p>	<p>Pluimpjes, ringen, pareltjes, belletjes, touw, rondje uit karton, ... Dit kunnen ze meenemen naar huis of in de klas hangen.</p>